

Tarafás Imre

**„A hazánkban lakó különféle nemzetiségek”
Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja
a dualizmus kori középiskolás történelemtankönyvekben**

TANULMÁNYOMBAN magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációját vizsgálom a dualista korszak alatt használatban lévő középiskolás történelemtankönyvekben. Bár tisztában vagyok azzal, hogy a tankönyvek rendkívül összetett viszonyrendszeren keresztül gyakorolnak hatást a tanulókra, így a diákok „történelmi tudatáról” sommás megállapításokat nem tehetek, mégis több szempontból érdekesnek tartom ezt a forrástípust.

Első helyen kell megemlíteni, hogy a korszakban már kiforrott a középiskolai tanítás rendszere: pontos instrukciókat tartalmazó utasítások jelentek meg a tantervek mellé, intézményesült a tankönyvbírálati rendszer, maga a tankönyv pedig kötelező jelleggel az oktatás „múlthatatlan” kelléke lett.¹ Hogyan jelentek meg e központilag engedélyezett és – az utasítások által – megszabott tankönyvekben a nemzetiségek, akik a korszak egyik legsúlyosabb belpolitikai problémáját jelentették? Milyen tankönyveket engedélyezett az a központi hatalom, amely az oktatástól várta az asszimiláció felgyorsítását?² Milyen tudást vártak el a jövő középosztályától?

A dualizmus alatt élte fénykorát a „nemzeti történelem” is, amelynek feladata volt egy nemzeti kollektíva történeteként elbeszélni a múltat legitimálva ezzel a 19. századi nemzetállamot.³ Hogyan oldották meg a tankönyvszerzők a nemzetiségek integrálását ebbe a történetbe? Mit tanult „nemzet” és „nemzetiség” fogalmáról az a generáció, amely a két világháború között döntéshozóként vagy akár a politikailag aktív középosztály részeként befolyással bírt a magyar közéletben?

A kérdésfeltevés azonban nem csupán e meghatározott történelmi körülményekből kifolyólag releváns, hanem azért is, mert az oktatás központi szerepet tölt be a nemzetépítésekben. Ezen szerepe miatt a nemzet és nacionalizmus problematikájával foglalkozó irodalom régóta kiemelt figyelemben részesíti az oktatást. Ez főleg olyan modernista gondolkodókra igaz, mint Karl W. Deutsch,⁴ Ernest Gellner⁵ vagy Eric J. Hobsbawm.⁶ Ugyanakkor, amint azt Lajtai L. László közelmúltban

¹ KLAMARIK, 1881. 262.

² GYURGYÁK, 2007. 82.

³ GYÁNI, 2000. 33.

⁴ Deutsch szerint a társadalmi kommunikáció teremti meg a nemzeti egységet, e kommunikáció hatékonyságában pedig kulcsfontosságú az oktatás. DEUTSCH, 1958.

⁵ Gellner számára a modern korban a legitim oktatás monopóliuma fontosabbá vált az erőszakénál. GELLNER, 1983.

⁶ Hobsbawm számára az oktatás a modern társadalmat összetartani hivatott „kitalált tradíciók” közvetítésében fontos. HOBBSAWM, 1983.

megjelent, az első magyar nyelvű történelemtankönyveket vizsgáló munkája is mutatja, az oktatás nemzetépítésben betöltött szerepének vizsgálatához nem kell feltétlenül elfogadnunk azt a tételt, amely szerint a nemzet merőben modern és konstruált jelenség.⁷

Továbbá az identitás problémájával foglalkozó szakirodalomban mára alap-tétellel nötte ki magát az a gondolat, miszerint bármely identitás vizsgálata esetében – így a nemzeti identitás vizsgálatához is – kulcsfontosságú annak tanulmányozása, hogy az adott csoport milyen képet alakított ki másokról, miként határozta meg magát velük szemben.⁸ Ily módon a magyar nemzettudat tanulmányozásához is szükséges a nemzetiségekről kialakított kép vizsgálata.

A kutatáshoz huszonöt tankönyvszerző – a változatlan újranyomásokat most nem számolva – negyvenegy tankönyve szolgált fő forrásul. Igyekeztem összegyűjteni a korszakban használatos valamennyi középiskolai történelemtankönyvet. Sajnálattal kellett azonban tudomásul venni, hogy a tankönyvek gyűjtését végző Országos Pedagógiai Könyvtár, valamint az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteménye egyaránt hiányos. Mindazonáltal ilyen nagy korpusz áttekintése után már feltételezhető, hogy a fő tendenciák tekintetében az kimaradt tankönyvek sem okozhatnak nagy meglepetést.

Mindenekelőtt azonban szükséges a kutatás kontextusát is megismertetni. A munka első egységében ezért először nagy vonalakban felvázolom a politikai nemzet, valamint a homogén nemzetállam teoretikusainak történelemképét – egy viszonyítási pontot adva ezáltal a tankönyvekben tapasztalt narratívák értékelésére. Majd a középiskolai történelemoktatásról, valamint a tankönyvekről kialakult korabeli elképzeléseket tekintem át. Ezt követően kerül sor a tankönyvelemzésekre.

A „politikai nemzet” és az „egységes nemzetállam” gondolkodóinak történelemképe

Ismeretes, hogy a 19. században, amelyet Gabriel Monod találóan a *„történelem évszázadának”* nevezett, a jogi és politikai diskurzusban meghatározó jelentőséggel bírtak a történelmi érvek. Ez a magyarországi nemzetiségi kérdés esetében sem volt másként: mind a magyarok, mint a nemzetiségek képviselői történelmi érvekkel éltek igényeik megerősítése érdekében. A magyar félnél a nemzetiségi kérdés kezelésével kapcsolatban kialakult két tábor, úgymint a politikai nemzet és az egységes nemzetállam képviselői jól elkülöníthető, egymástól jelentősen eltérő történelemértelmezéssel éltek. Voltaképpen nem is két táborról, sokkal inkább a politikai nemzet különböző értelmezéseiről van szó. A tankönyvnarratívák eszméletörténeti kontextusának bemutatása érdekében mindenekelőtt e két nemzet- és történelemértelmezést fogom – a tanulmány céljait szem előtt tartva – felvázolni.

A nemzetiségi kérdés egyik sarokköve az a kérdés volt, hogy a nemzetiségek elismerhetőek-e nemzetnek vagy sem. Az 1868-as nemzetiségi törvény kidolgozá-

⁷ Lajtai az Anthony D. Smith által kidolgozott, a modernisták és a perennialisták között elhelyezkedő etnoszimbolista elméletet alkalmazza. LAJTAI, 2013.

⁸ JENKINS, 1994.; újabban: ABDELAL-HERRERA-JOHNSTON-MCDERMOTT, 2009.

sában kétségkívül meghatározó, de korántsem kizárólagos⁹ szerepet vállaló Eötvös József kerülte a kérdés eldöntését.¹⁰ Alapkoncepciójában „a magyar állam történelmi fogalmáról” beszélt, mellyel arra utalt, hogy a magyar állam nemzetiségek feletti, s a hazai nemzetiségek a magyarral egyenjogúak. Ez a gondolat sokkal egyértelműbb kifejezésre jutott a nemzetiségi törvényjavaslatban, ebben azonban a nemzetiségek „nemzetként” szerepeltek, ami elfogadhatatlan lett volna a magyar képviselők számára.¹¹ A végső, törvényszövegbe kerülő megfogalmazás („Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzeti-séghez tartozzék is, egyenjogú tagja”) már sokkal inkább magában hordta azt az értelmezési lehetőséget, miszerint a magyar elem bizonyos előjogokat élvez.¹² Az Európában még így is példátlan nemzetiségi jogokat biztosító törvény első mondatának ezt a fajta értelmezését egy nyelvi körülmény is erősítette, a magyar nyelv ugyanis nem tesz különbséget a politikai és az etnikai értelemben vett magyar között, míg a magyarországi szláv nemzetiségek nyelvében létezik ez a distinkció.¹³

Eötvös József és Deák Ferenc elképzelésében a történelmi múlt kulcsszerepet játszott. Ez nem merült ki a magyar államiság egységét alátámasztó történelmi-jogi érvelésben. A két államférfi nemzetkoncepciójában a közös múlt, valamint az ennek jegyében megfogalmazódó jövőbeli célok azonossága biztosították a nemzeti egység megteremtését s ezzel a történelmi Magyarország fennmaradását.¹⁴ A történelemben tehát olyan centripetális erőt láttak, amely az összetartást erősíti. Az ország múltját az itt lakó valamennyi nép közös történelmének látták, s hittek az együtt átélt szenvedések és örömök közösségformáló erejében. E szemléletnek természetesen a hungarus tudatba nyúltak a gyökerei. „A nyugoti civilizatio határaitra állitva egész multunk nehéz küzdelmekből áll; és vajjon ha e viharos időszakra visszánézünk, az erély, melyet küzdelmeinkben, – a szívósság, melyet, ha legyőzeténk, tanúsítánk: nem azon egyetértésnek következése-e, melylyel e hon minden lakói a közös veszélyekkel szembeszálltak? – s melynek alapját csak azon meggyőződésben kereshetjük, hogy e hon fennmaradása minden lakóinak egyiránt érdekében fekszik.”¹⁵

Bár nem tekinthető az 1868-as törvény, valamint a politikai nemzetkoncepció feltétlen támogatójának, a nemzetiségi jogok elkötelezett híve, Mocsáry Lajos is hasonló gondolatokat fogalmazott meg a történelemről. „A magyarok története Magyarország történelme, szláv honosink története szintén Magyarország történelme. Hiába tagadnók, századok fűztek egymáshoz erősebb lánczokkal, mint gondolnók. Ezer éve annak, hogy

⁹ Arra, hogy Eötvös alapvető elképzeléseit mennyiben módosították a törvény végleges megfogalmazásakor, már a korszak egyik jelentős történésze, Márki Sándor rámutatott. MÁRKI, 1905.

¹⁰ TRENCSENYI, 2011. 331.

¹¹ GYURGYÁK, 2007. 72.

¹² GYURGYÁK, 2007. 76. Vö.: GERGELY, 1987. 106. Az, hogy a képviselők jelentős része a magyar politikai nemzetet hajlamos volt a nyelvi magyar nemzettel azonosítani, és így a kitüntetett pozíciót az etnikai-nyelvi magyarságnak tulajdonítani, már az 1868-as országgyűlési vitákban is látható a népiskolai, valamint a nemzetiségi törvény tárgyalásakor.

¹³ Szlovákul a történelmi Magyarország *Uhorsko*, az etnikai magyar *Mad'arsko*. Szerbül: *Ugarska* és *Madzarska*. Horvátul: *Ugarski* és *Madzarski*. (Miroslav Hroch is külön kitért ennek jelentőségére abban a beszélgetésben, amit lapszámunk elején közlünk.)

¹⁴ GYURGYÁK, 2007. 70.

¹⁵ EÖTVÖS, 1865. 70.

együtt lakjuk, együtt birjuk e földet, ezer éve, hogy együtt élünk, közösen gazdálkodunk, együtt szenvedtünk s együtt örvendeztünk.”¹⁶ A történelem értelmezésének kérdése a parlamentben is felmerült a népiskolai törvény vitájának alkalmával. Vincențiu Babeș indítványára válaszolva, amely a nemzetiségek saját történelmét kívánta bevezetni a népiskolai tanításba, Tisza Kálmán a következő választ adta a képviselők lelkes egyetértésétől kísérvé: „Azon történelem, mely Magyarország történet dolgait adja elő, a dolog természeténél fogva előadja mindazok történetét, kik e hazában laknak; mert mindazon eseményekben, melyekről ezen történelem szól, nem csak egyik vagy másik ajku tagjai e hazának vettek részt, hanem részt vettek összes polgárai.”¹⁷

A Deák Ferenc halála utáni korszakban kezdetét vette a nemzetállami ideológia megerősödése, majd dominánssá válása oly mértékben, hogy a korabeli politikai élet legjelentősebb törésvonalait is áthidalta.¹⁸ A nemzetállamban gondolkodók elképzelésében az állam azonos volt a nemzettel, emez pedig a magyar néppel. Ez a felfogás ellentmondott a politikai nemzet megalkotói koncepciójának.¹⁹

A nemzetállamban gondolkodók történelemszemlélete szerint az ország történelme kizárólag a magyarok, azaz az egyetlen nemzet történelme. A nemzetiségek, e „nyers tömeg”, passzivitása mellett a magyar nemzet hajtott végre minden történelmi tettet. A gondolkodásmód egyik legeklatánsabb példája a demográfus Balogh Pál *A népfajok Magyarországon* című munkája. Az országban élő népek elhelyezkedését és arányait bemutatni kívánó könyv az 1880-as népszámlálás adatai alapján készült, amelyek szerint a magyar anyanyelvűek aránya az országban 46,6% volt. Az ezeregyszáz oldalas kötetet egy alig negyvenöt oldalas bevezető nyitja meg. Ebben a szerző kifejti, hogy „a mi történelmi élet e földön ezer év óta létezik, abban az alany mindig s kizárólag a magyar nemzet volt. A többi fajok, az egyes rendek, egész dinasztiák s a nagy egyéniségek csak részt kérhetnek maguknak történetünkől, ha közreműködtek benne. A nagy egésznek minden dicsősége és gyásza a magyar nemzetet illeti meg jogos erkölcsi tulajdon gyanánt.”²⁰ Bármit mondanak is tehát a következő, több mint ezer oldalnyi demográfiai tények, a szerző előre tisztázza, hogy Magyarországon csupán egyetlen nemzet létezik, a magyar, amely az ország történetének kizárólagos szereplője. Ezt a látásmódot közvetítették a millenniumi kiállítások is, ahol a nemzetiségek az etnográfiai falvakban kaptak helyet, míg az ország története a magyar nemzet történeteként volt prezentálva. Ily módon, Hofer Tamás találó megfogalmazásában, a kiállítások a történelemmel érveltek az etnográfia ellenében.²¹

A korszakban a fent vázolt két történelemkoncepció frontálisan is ütközött egymással Grünwald Béla és Michal Mudroň vitája során. Grünwald híres-hírhedt²² művében (*A Felvidék*) kifejtette, hogy a magyarok hivatása abban áll, hogy kitöltsék a határokat, melyeket „erkölcsi és szellemi túlsúlyunk, történelmi jelentőségünknel fogva elfoglalni jogosítva vagyunk”. A magyarság kiválasztottsága mellett való érvelés során

¹⁶ MOCSÁRY, 1858. 125–126.

¹⁷ *Képviselőházi napló*, 1868. 362.

¹⁸ GYURGYÁK, 2007. 82.; KATUS, 2010. 565.

¹⁹ GYURGYÁK, 2007. 90–91.

²⁰ BALOGH, 1902. 18.

²¹ HOFER, 1996. 1022.

²² A szlovák történelmi emlékezet számára Grünwald ezzel a művével vált a sovíniszta magyar politikussá. HOLEC, 2011. 234.

Grünwald egyik stratégiája annak bizonyításában állt, hogy a szlovákságnak nincsen történelme: „*A tótnak nincs külön történelme, nincs nemzeti hagyománya. Neki nincsenek nemzeti hősei, nemzeti nagy férfiai. Az ő hősei a magyar hősök, az ő nagy emberei a magyar nemzet kiváló egyéniségei.*”²³

Egy szlovák ügyvéd és politikus, Michal Mudroň választ fogalmazott meg. Mudroň Grünwald érvelését a politikai nemzet koncepciójának megalkotóinál tapasztalt, a hungarustudatban gyökerező történelemfelfogással próbálta cáfolni. Valójában Mudroň egyetértett Grünwald azon megállapításával, miszerint nincsenek „tót” történelmi hősök. Ugyanakkor tagadta, hogy az országban egyetlen nemzetiség is kisajátíthatna történelmi hősöket, hiszen ezek *Magyarország* történelmének nagy alakjai, s nem valamely nemzetiségé. „*[A] nemzetiségek egyikének sincs külön történelme, külön nemzeti hagyománya, külön nemzeti hősei, külön nemzeti nagy kormányfőiről, mert ezek mind a nemzetiségre való tekintet nélkül az ország összes honpolgárainak mint az egységes és oszthatatlan magyar nemzetnek közös magyar történelmét, közös magyar hagyományát, közös magyar hőseit, közös magyar nagy államférfiaikat képezik.*”²⁴ Az ország történelme Mudroň szerint valamennyi hazai nép történelme, amelyet, ha valaki megpróbál kisajátítani, az ország ellen vét. „*Mihelyt azonban e hon nemzetiségei között ezen közösség érzelve meglazult, és latolgatni kezdtük, hogy ki mit hozott a közös háztartáshoz, ki mit áldozott a haza oltárára, odavolt házi boldogságunk is, és nem is tér az előbb vissza szeretett hazánkba, míg ismét közös erővel s vállaltva oda nem működünk, hogy e hazának minden fia a legbensőbbben átérezze azt, miszerint külön-külön egyikünk sem életképes, és csak közös erővel, amint megalakult, fenn is tartható ezen magyar állam.*”²⁵

Középiskola és történelemtanítás

Tantervek

Az oktatás központi jelentőséggel bír a modern társadalmak számára. A hatalmi viszonyok reprodukálása mellett csökkenti a társadalmi feszültségeket a mobilitás lehetősége által, továbbá az új generáció itt sajátítja el azon társadalmi és kulturális kódokat, amelyek szükségesek a társadalomba való integrálódáshoz.²⁶ Korszakunkban a középiskola azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert a leendő középosztály tagjai innen kerültek ki: az érettségi vizsga lehetőséget biztosított a fontos állami intézményekben való elhelyezkedésre, a felsőoktatásban való továbbtanulásra, valamint alapfeltétele volt annak is, hogy valakit úriemberként ismerjenek el.²⁷

Noha történetírásunk széles szakirodalmi háttérrel rendelkezik a középiskola társadalomtörténeti vonatkozásait illetően,²⁸ írásom témájából fakadóan inkább arra fókuszálok, hogy a kortársak minek tulajdonították a középiskola, az abban folyó történelemoktatás és az ehhez használt tankönyvek jelentőségét.

²³ GRÜNWARD, (1878). 30. A Kalligram Kiadó a közelmúltban megjelentette Grünwald és Mudroň írásait egy kötetbe foglalva.

²⁴ MUDROŇ, (1878). 138. Vö.: GYURGYÁK, 2007.

²⁵ MUDROŇ, (1878). 138–139.

²⁶ KESZEL, 2001. 62.

²⁷ DOBSZAY, (2003). 467.; HAJDU, 1999. 227.

²⁸ Például: KÖVÉR–GYÁNI, (2003).; SASFI, 2008. Legújabbban: SASFI, 2014.

Középiskolán a korabeli törvényi meghatározásnak megfelelően olyan oktatási intézményeket értek, amelyekben a nyolcéves tanulmány érettségivel zárult.²⁹ Két intézmény esett e kategória alá: a gimnázium és a reáliskola.³⁰ A középiskola semmilyen konkrét szakmára nem készített fel, feladata az „általános műveltség” biztosítása volt. A korszak legjelentősebb pedagógiai gondolkodói azonban az „általános műveltség” kifejezést nem tartották elég kifejezőnek a terminus által jelölt jelenség valódi fontosságához képest. Fináczy Ernő halovány megnevezésnek minősítette, szerinte a terminus azon „abszolút becsű művelődési anyagot” jelöli, amely az emberiség és a nemzet által felhalmozott tudásanyag legjava. Fináczy szerint az általános műveltségnek kell biztosítania a nemzet leendő vezető osztályának „elvszerű jellemességét”.³¹ Hasonló irányba mutat a korszak legkiválóbb pedagógiai gondolkodójának, Kármán Mórnak a meglátása is, aki a dualizmus két legfontosabb tantervének volt az értelmi szerzője. Kármán történelemfilozófiai perspektívába helyezte az általános műveltség jelentőségét. Érvelése szerint az emberi művelődés haladásával nő a szakműveltség társadalmi és egyéni jelentősége, ennek hatására azonban elválnak egymástól az érdekek és érdeklődések, ami veszélyt jelent a közösségre nézve, hiszen az erkölcsi élet alapjának, a közszellemnek a felbomlásával fenyeget. Az általános műveltség azáltal, hogy a szaktudás alapjainak lefektetése mellett a társadalmi tevékenységek egyéb ágai iránt is érdeklődést és tiszteletet kelt, biztosítja a közszellem fennmaradását.³² A középiskolai történelemtanításról, annak jelentőségéről és szerepéről való gondolkodást tehát ebben a kontextusban kell elképzelnünk.

Korszakunkban négy tanterv határozta meg a középiskolai oktatást. Eötvös József rövid életű, 1868-as tantervének keretein belül hatosztályos gimnáziumok működtek, melyekben a diákok a harmadik és negyedik osztályban foglalkoztak a hazai történelemmel, hatodikban pedig a magyar történelemmel összefüggésben tanulták a közép- és újkor legfontosabb eseményeit. Pauler Tivadar 1871-es tanterve, mely visszatérést jelentett az eredetileg az Entwurf által bevezetett nyolcosztályos gimnáziumhoz, szó szerint átvette a harmadik és negyedik osztálynak szóló történelem anyagát Eötvös tantervéből, a nyolcadik osztályban pedig „oknyomozó” történelem oktatását rendelte el. A korszakban ez a tanterv szabta ki a legtöbb történelemórát – érdekes módon a reáliskolákban.³³

A korszak két kiemelkedő tanterve (az 1879-es, illetve az 1899-es) ezután készült, és mindkettő Kármán Mór nevéhez kötődött. Kármán a nemzetközi pedagógia-tudomány eredményeinek felhasználásával alkotta meg e tanterveket. Pedagógiai

²⁹ 1883. évi XXX. törvény.

³⁰ A korszak népszerű oktatási intézménye, a polgári iskola minthogy nem adott érettségit, nem tartozik ide (középfokú iskola ugyan, de nem középiskola). Tankönyveik nem is képezték elemzés tárgyát, kivéve abban az esetben, ha az adott munkákat polgári iskoláknak és középiskoláknak egyaránt ajánlották. A reáliskola és a gimnázium nem volt teljesen egyenjogú intézmény, mivel a reáliskolából csak különbözeti vizsga letételével lehetett a humántudományos felsőoktatásban továbbtanulni, míg a gimnáziumban végzetek számára nem létezett hasonló megkötés. E megkülönböztetés ellen a szakma több jelentős egyénisége is tiltakozott. Így például Fináczy Ernő. FINÁCZY, 1896.

³¹ FINÁCZY, 1896. 91–92.

³² KÁRMÁN, 1914. 30–31.

³³ MÁRKI, 1902. 52–54.

alapvetésükhöz Johann Friedrich Herbart és Tuiskon Ziller munkáit használta fel, melyekben a tudományos, fogalmakból kiinduló és azokkal módszeresen operáló tanítás került kidolgozásra. Herbart a tanítás célját abban jelölte meg, hogy erkölcsi alapon tekintse át a világot.³⁴ A magyar tanterv ugyanígy erkölcsi célt tűzött az oktatás elé. Ugyanakkor fontos pontokon el is tért a német mintától, amennyiben nagyobb hangsúlyt fektetett a nemzeti elemre, valamint a történeti tárgyakra (a történelemre és az irodalomtörténetre), abból a meggyőződésből kiindulva, miszerint a tanuló a nemzeti múlt megismerésével válhat a kultúra fejlesztőjévé.³⁵ A tanterv rendelkezése szerint a történelem tanítása az alsóbb osztályokban még csak áttételesen, irodalmi életrajzok alapján kezdődött meg. Negyedik osztálytól jelent meg önálló tantárgyként, a nemzetközi tendenciákhoz képest kimagasló figyelmet szentelve az egyetemes történelemnek. Nyolcadik osztályban került sor az egész hazai történelem összefoglaló áttekintésére immár nem elbeszélő, hanem oknyomozó stílusban, ami óriási anyagmennyiséget jelentett.³⁶ A tanterv nagy hangsúlyt fektetett a „nemzeti” szempontra, ugyanakkor Kármán gondolkodásában a nemzet nem öncél: az egyetemes emberi fejlődés egyik – természetesen nagy becsben tartott – lépcsőfoka. A nemzeti műveltség egyik alkotóeleme az egyetemes emberi műveltségnek. E gondolatnak megfelelően a nemzeti kultúrának nem az egyetemestől eltérő, hanem az azzal megegyező elemeit hangsúlyozta. E nemzetfelfogás nem változott az 1899-es új tantervben sem, holott ezt a túlterhelés csökkentése mellett a nemzeti szempontok megerősítése miatt sürgették.³⁷ Legvitatottabb pontjai a túlterheléssel és az ún. latinpótló órákkal voltak összefüggésben, míg a nemzeti szempont erősítését senki nem vitatta. A történelem kapcsán a legélénkebb viták a világtörténelem tanításának mértékét érintették.³⁸ A nemzeti szempont végül úgy érvényesült, hogy a magyar történelem immár harmadikban és negyedikben is fő tananyaggá vált, a világtörténelmi események tárgyalásánál pedig kitüntetett figyelemben kellett részesíteni azok magyar történelemre gyakorolt hatását. Összességében viszont az új tanterv nem érintette az 1879-es alapelveit.

Mire jó a történelem?

A történelemoktatás feladatáról különböző, noha nem teljesen ellentmondásos véleményeket fogalmaztak meg, ugyanakkor egyértelmű vita nem bontakozott ki. A gimnáziumi tantervek a történelemoktatásnak mindenekelőtt intellektuális

³⁴ FELKAI, 2001. 147.

³⁵ FELKAI, 2001. 148.

³⁶ UNGER, 1979. 20–22.

³⁷ FELKAI, 2001. 156. Noha a tanterv szövegében a nemzethez való tartozás a hangsúlyos, megjelenik, hogy a nemzeti nevelés az *emberi neveléshez* elengedhetetlen, s nem önmagában áll: „[M]ikor az iskola az egyént neveli, ezt csak nemzeti alapon teheti. Nemzeti nevelés nélkül nincs igazi emberi nevelés. Ennek amabból kell kifermálnódnia. S nevelésünk csak akkor fogatos, ha a tanuló nemcsak megismeri azt a kapcsolatot, amely nemzetéhez fűzi és általa az emberiséghez fölemeli, hanem a maga életét a nemzeti élet részének érzi, melytől elvághatatlan, melynek multjához kegyelet, törekvéseihez hű odaadás és jövőjéhez rendületlen hit köti.” *A gimnáziumi tanítás terve*, [1899]. 166.

³⁸ A vitáról a kortársak közül bár kissé elfogult, de alapos összefoglalást ad Márki Sándor: MÁRKI, 1902.

célokat szántak, melyek erkölcsi/állampolgári erényekkel párosultak. A jelen megértése központi jelentőségű volt: a diákoknak át kellett látni, milyen hatások érvényesülnek a múltból, mely események és vívmányok játszanak szerepet koruk művelődésében. Emellett fontos volt az azon intézmények és eszmék iránt való tisztelet megalapozása, amelyek meghatározták az emberiség kultúráját a történelem egyes korszakaiban.³⁹

Kármán középiskolai tantervei közül csak a reáliskolának szóló emeli ki a hazaszeretet felébresztésének feladatát a történelemoktatás kapcsán, azzal a megkötéssel, hogy ezt túlzás és nemzeti dicsekvés nélkül kell végrehajtani.⁴⁰ Kármán és a neveléstudomány más jelentős alakjai is, mint Fináczy Ernő, a nemzeti érzés legfontosabb közvetítőjeként az irodalomra tekintettek, amit a történelem fölé is helyeztek.⁴¹ Az irodalom mint a nemzeti eszme közvetítője ellenkező előjellel is megjelent: Veress Ignácnak a román középiskolákban folyó oktatás veszélyeit bemutatni kívánó cikkében az irodalom s nem az egyébként szintén részletesen elemzett történelemoktatás minősül a legveszélyesebbnek a magyar államra nézve.⁴²

A korszak neveléstudományi diskurzusában is domináns a történelemtanítás intellektuális céljainak hangsúlyozása. Eklatáns példája ennek Fest Aladár dualizmusvégi írása, melyben a szerző a történelemoktatás célját a politikai érettséget elősegítő históriai gondolkodás megalapozásában látta. E gondolkodás lényege számára is a jelen megértése a múlt alapján.⁴³ Mindennek háttérében egy tisztán pedagógiai megfontolás is állt, mely szerint a hazafiúi érzés megalapozása nagyon fiatal korban lehetséges, ha ez akkor nem sikerült, a gimnázium felső osztályaiban már hiábavaló a fáradozás.⁴⁴ Ez a gondolkodásmód világosan látszik a népiskolai és a középiskolai tanterv összevetése során: míg a népiskoláknak szóló tervezet a merev ragaszkodás és honszerelem felébresztését írja elő, a középiskolaiban a műveltség haladásában részt vevő eszmék iránti tisztelet megalapozását várja el.⁴⁵ Vass Bertalan magát a tudományos történetírás elfogulatlanságát tartotta mérvadónak a középiskolában, bár hasonló mennyiségű adatot nem kívánt a tanulókra erőszakolni.⁴⁶

³⁹ KÁRMÁN, 1914. 40.

⁴⁰ Idézi: KLAMARIK, 1893. 460.

⁴¹ KÁRMÁN, 1914. 111.; FINÁCZY, 1896. 111. Kármán ugyanakkor egy történelmi olvasókönyvhöz fűzött előszavában úgy fogalmazott, hogy „Az iskolai tanulmányok közül, meggyőződésem szerint, a történelem áll legközvetlenebb vonatkozásban a nevelés feladatához”. Elképzelhető azonban, hogy ez inkább e konkrét olvasókönyv használatára buzdítja csupán a tanulókat. KÁRMÁN, 1905. V.

⁴² VERESS, 1897. 25.

⁴³ FEST, 1917. 130–131.

⁴⁴ Bagyary Simon a gimnázium alsóbb osztályaiban még úgy-ahogy lehetségesnek találta a hazafias oktatást, a nyolcadik osztályban (tehát amikor a diákok ismét Magyarország történelmét tekintik át) viszont teljesen feleslegesnek. BAGYARY, 1909. 105–106. Talán ennek az elképzelésnek is betudható, hogy sok pedagógiai gondolkodó a népiskolában látta azt a magyarosító gépezetet, amit Grünwald a középiskolában. Vö.: BREZNAY, 1903.

⁴⁵ A népiskolai tantervet idézi és elemzi: FARKAS, 2008. 30–32.

⁴⁶ VASS, 1899. 9. A kiváló történész és a tanítás kérdéseivel is elmélyülten foglalkozó Márki Sándor ellenben úgy látta, hogy „a történettudomány ugyan a legkeményebb igazságokat is tartózkodás nélkül mondhatja el, sőt épen ezt a nyíltságot várjuk tőle; a történettanítás azonban büntetlenül sohasem szállhat szembe a nemzeti szellemmel”. MÁRKI, 1902. 51. Ugyanakkor azt is többször leszögezte, hogy „a történelem tantárgy [...] s nem a nemzet öndicsőítésének eszköze”. MÁRKI, 1885. 138. Megismétli a gondolatot:

Mindazonáltal a korszak történészei más véleményen voltak. A történelem-
oktatás és egyben a történelemtudomány legfontosabb hazai eseménye a dualizmus
korában az 1885-ben rendezett történészkongresszus volt. Olyan, a frissen intéz-
ményesült történetírás számára alapvető kérdések kerültek itt megvitatásra, mint a
forráskritika módszerei vagy a szemináriumi rendszer magyarországi bevezetése.⁴⁷
A korszak egyik legeredetibb gondolkodója, Pulszky Ferenc az általa vezetett szek-
cióban felvetette, hogy „*elhanyagoljuk azon különböző népek történetét is, melyek mosta-
náiig az ország különböző részeiben laknak*”,⁴⁸ gondolatára azonban senki nem reagált.
Sokatmondóan ellenpontozza ezt, hogy a konferencia fő szónoka, Ipolyi Arnold,
bevezető beszédében a nyelvi-etnikai magyar nemzet történetével azonosította az
ország múltját.⁴⁹

Ipolyi kitért arra is, hogy a kongresszus miért éppen ebben a formában, törté-
nelemtudomány és történelemoktatás összekapcsolásával került megszervezésre.
Az ok nem más, mint az „*idegen elemeknek*” a nemzet testéhez való idomításának
szükségessége. Ipolyi víziójában a magyar állam egysége a nemzeti történelmi tu-
dat meglétén múlik, amit semmi nem pótolhat. A nemzeti történelmet ugyanakkor
már tudományos alapon kell művelni, tudomány nélkül ugyanis ez nem több, mint
„*oktalan magyarkodás*”.⁵⁰ Az „*idegen elemek*” jelentette kihívásra nem lehet kizárás a
válasz, hiszen ez éppen a történelmi hagyományokkal menne szembe. Ehelyett az
iskola feladata, hogy „*nemzettörténeti tanításon keresztül*”, a „*nemzet összefüggő törté-
nelmével*” a nemzet testéhez „*idomítsa*” az idegeneket.⁵¹ Mindennek fényében nem
meglepő, hogy Ipolyi a történelemtanítást látta a legalkalmasabbnak a nemzeti
szellem felébresztésére.⁵²

Ha a tankönyvírók több esetben önreflexiót is tartalmazó előszavait vizsgáljuk,
ismét azt látjuk, hogy a történelemoktatás céljaként alapvetően két dolgot jelöltek
meg: a jelen megértését, valamint a hazafiúi érzés elmélyítését. Világosan megfi-
gyelhető egy időbeli tendencia. Míg a korszak elején az intellektuális cél domináns,
néha kizárólagos,⁵³ az idő előrehaladtával egyenrangúvá válik a jelen megértése
és a hazafias érzelmek keltése, majd a korszak vége felé a patrióta célok kerülnek
egyértelmű fölénybe, sőt, néha az intellektuális haszon ellenében fogalmazódnak
meg.⁵⁴ Ez azonban nem járt érdemi változással magukban a narratívákban. Nyilván

MÁRKI, 1902. Márki Sándor a tárgyban e két leghíresebb írása mellett többször is foglalkozott a
történelemtanítás és hazaszeretet kapcsolatával, ami érdekes tanulmány tárgya lehet – jelenleg
azonban itt nincs lehetőség behatóan elemezni.

⁴⁷ A konferencia anyaga megjelent Szilágyi Sándor szerkesztésében, a *Századok* kiadásában.
SZILÁGYI, 1885.

⁴⁸ „*Egyébként, ha nálunk történelemről van szó, mi ez alatt kizárólag a magyar történelmet szoktuk érteni,
még pedig nem is az országét, hanem a nemzetét [...] elhanyagoljuk azon különböző népek történetét is,
melyek mostanáig az ország különböző részeiben laknak.*” PULSZKY, 1885. 23.

⁴⁹ IPOLYI, 1885. 9.

⁵⁰ IPOLYI, 1885. 12–13.

⁵¹ IPOLYI, 1885. 17–19.

⁵² IPOLYI, 1885. 20.

⁵³ „*A történelem a mult idők igaz és fontos eseményeit adván elő, a multak tapasztalataival gazdagít, követ-
kezőleg a jelen eseményeiről is helyes ítéletet hozni tanít.*” VASZARY, 1874. 1.

⁵⁴ „*Különös gondot fordítottam arra, hogy hazánk történelme az ifjúságnak nemcsak értelmére, de érzelmére
is hasson, megragadja egész erkölcsi műveltségét, mert a történelem csak így nevelhet, így formálhat nemzeti
jellemet.*” LÉMÁNYI, 1905. III.

saját fontosságukat is hangsúlyozandó, a tankönyvírók a történelmet tekintették a nemzeti érzelm számára legfontosabb tantárgynak.⁵⁵

Mire jó a tankönyv?

Korszakunkban a tantervhez tartozó utasítások immár kötelező jelleggel írták elő tankönyv használatát.⁵⁶ Ezt, valamint a tankönyvek központosított elbírálását nagyban lehetővé tették a hazai nyomdaiparban bekövetkezett változások. A helyi szinten működő kisebb kiadókát üzletileg jövedelmezőbb kiadói koncentrációk váltották fel, bár a helyi kiadás sem szűnt meg teljesen.⁵⁷ Így a tankönyvek az ország összes iskolája számára könnyen, kellő mennyiségben és viszonylag olcsón elérhetőek lettek. E központosítással függött össze az is, hogy a helyi szerzők helyett immár országos hírű, neves tankönyvírókkal írták e munkákat.⁵⁸

A korszakban több szerző panaszkodott amiatt, hogy a neves tudósok, így a történészek is ódzkodnak a tankönyvírástól, mivel ezt méltatlan foglalkozásnak tartják.⁵⁹ Marczali Henrik visszaemlékezéseiben valóban találunk nyomot arra, hogy a nagy történész lenézte e mesterséget.⁶⁰ Ugyanakkor a vizsgált tankönyvek szerzői között, a tankönyvírók túlnyomó többségét képző középiskolás történelem-tanárok mellett, sokat találunk a korszak elismert történészeiből (Csánki, Angyal, Márki), sőt, végül Marczali is írt tankönyvet, amire büszkén emlékezett vissza.

A nagy kiadók versenyében a tankönyv üzleti termékké vált. A dualizmus második felében már egyre több szerző panaszkodik a tankönyvek túltermelésére és a cégek lelketlen profitorientáltságára.⁶¹ Mindazonáltal csak a Vallási és Közoktatási Minisztérium által engedélyezett tankönyv kerülhetett forgalomba. Az engedélyezést 1871-től az Országos Közoktatási Tanács, majd 1895-től a minisztérium illetékes ügyosztálya végezte.⁶² Több neves egyéniség is tiltakozott a tankönyvbírálati rendszer ellen. Fináczy Ernő teljesen feleslegesnek látta, véleménye szerint a tanárokat nem kell kiskorúként kezelni, maguktól is képesek a jó tankönyvek kiválasztására.⁶³ A korszak egyik legtermékenyebb tankönyvírója, Varga Ottó (akinek különben egyetlen munkája sem bukott el a bizottság előtt) pedig hosszú írásban

⁵⁵ „Hazánk története a tanítás minden tárgyai közt a legalkalmasabb a hazafias érzés ápolására és a jellem fejlesztésére.” BARÓTI-CŠÁNKI, 1891. o. n.

⁵⁶ KLAMARIK, 1881. 262. Az 1899-es utasítások a tanár egyénisége után a legfontosabb tényezőnek minősítik a tankönyvet. *A gimnáziumi tanítás terve*, [1899]. 183. Vass Bertalan ennél is tovább ment, és a tankönyvet nevezte a legfontosabb tényezőnek az oktatásban. VASS, 1899. 34.

⁵⁷ A korszakban a legtöbb tankönyvet megjelentető kiadó Lampel Róberté volt. Emellett fontos volt az Athenaeum, amely 1898-ban megvásárolta az Eggenberger Kiadó összes jogát; valamint a Révai Testvérek Irodalmi Intézete. MÉSZÁROS, 1989. 109.

⁵⁸ MÉSZÁROS, 1989. 110.

⁵⁹ VARGA, 1892. 6.; SEBESTYÉN, 1895. 207.

⁶⁰ MARCZALI, (1929–31). 170.

⁶¹ VARGA, 1892. 6. A szerző ugyanakkor némileg ellentmond magának, hiszen két oldallal korábban kijelentette, hogy ha a tanár nem talál ízlésének megfelelő tankönyvet, kötelessége írni egyet.

⁶² MÉSZÁROS, 1989. 111.

⁶³ Fináczy kezdeményezte is a megszüntetését, amit a tanács leszavazott. Erről a *Magyar Pedagógia*-ban jelent meg közlemény, mely magában foglalta Fináczy kritikáit is. *Országos Közoktatási Tanács*, 1894. 154.

vitatta a bizottság működésének hatékonyságát.⁶⁴ Mindennek ellenére a rendszer megmaradt. A pedagógiai irodalomban a tankönyvvel szemben alapvető elvárás volt, hogy rövid, „tipikus”, könnyen magyarázható, áttekinthető és könnyen tanulható legyen.⁶⁵ Állandó kifogásként jelent meg a forgalomban lévő munkákkal szemben, hogy hosszúak, sokfélék (tehát nem „tipikusak”), túl sok adatot halmoznak fel, stílusuk pedig nehézkes.⁶⁶

Mint azt fentebb említettem, az utasítások előírták a tankönyvhasználatot. E használat intenzitását illetően azonban különböző vélemények fogalmazódtak meg. Márki Sándor 1885-ös előadásában elvárta a tanártól, hogy a tankönyvtől független magyarázatokat adjon, s kritizálta tankönyvíró kortársait, amiért túlértékeli munkájuk szerepét.⁶⁷ Bagyary Simon tanár ugyanakkor úgy képzelte el a tanórát, hogy a diákok felolvassák a tankönyvet, melyhez a tanárnak csupán néhány kiegészítő megjegyzése lehet, a gimnázium alsó osztályainak pedig a tankönyv szövegének szó szerinti megtanulását javasolta.⁶⁸ A pedagógiai irodalom alapján az összkép azt mutatja, hogy a tankönyv kétségtelenül általános és elengedhetetlen kelléke volt a tanításnak és a diákok otthoni felkészülésének, jelentősége pedig csak nőtt az idő előrehaladásával.

Nemzet és nemzetiség

A fenti felvezető fejezetek célja az volt, hogy a téma értelmezéséhez szükséges szempontok áttekintésével kontextualizálni tudjuk a tankönyvelemzés eredményeit.

Mivel az elemzés szorosan kötődik a nemzet problematikájához, így az úgynevezett nem-nemzet nemzetiségek, a románok, a szlovákok és a szerbek megjelenítését fogom vizsgálni, amelyek megszervezték az 1895-ös nemzetiségi kongresszust.⁶⁹ A tanulmányban két történelmi eseményre koncentrálok, nevezetesen a honfoglalásra és a szabadságharcra, mivel ezek voltak a legproblematicusabbak a nemzetiségek vonatkozásában. Lévén, hogy diskurzusokat elemzek, céлом természetesen nem annak eldöntése, hogy mi történt „valójában”, hanem bizonyos reprezentációs stratégiákat kívánok beazonosítani és értelmezni.⁷⁰

⁶⁴ VARGA, 1892.

⁶⁵ FODOR, 1909. 16.; SEBESTYÉN, 1893. 159.; *A gimnáziumi tanítás terve*, 1899.; MÁRKI, 1885. 149.

⁶⁶ FEST, 1917. 138.; VASS 1899. 34–36.; BAGYARY, 1909. 110.

⁶⁷ MÁRKI, 1885. 149.

⁶⁸ BAGYARY, 1909. 105–106.

⁶⁹ A kongresszus mérföldkő a nemzetiségek önszerveződésének történetében, azt a pontot jelöli ugyanis, mikor a nemzetiségek szakítottak az addigi passzív politikával. Világossá vált az is, hogy a nemzet/nem-nemzet distinkció a nemzetiségeken belül is választóvonalat jelent: a horvátok ugyanis megtagadták a szövetséget a nem-nemzetekkel. Így végül a románokra, szerbekre és szlovákokra korlátozódott a résztvevők köre, akik a honfoglalás történetével kapcsolatban közös narratívát prezentáltak a következő évben tiltakozásként a millenniumi ünnepségek ellen. HITCHINS, 1983. 172–176.

⁷⁰ A munka során természetesen figyelembe vettem Dárdai Ágnes alapkérdéseket érintő, öszszefoglaló munkáját a tankönyvkutatásról, ugyanakkor összességében úgy látom, Dárdai más volumenű kutatásokhoz szabta megállapításait: nagy mennyiségű és főleg kortárs tankönyvek teljességének vizsgálatához fektette le az alapelveket. Jelen tanulmány történeti forrásként kezeli e munkákat és egy alaposan körülhatárolt téma szempontjából vizsgálja azokat. Mindazonáltal

Fogalomhasználat

A dualista korszak történészei és tankönyvírói összetett nemzet- és nemzetiség-fogalmakat örökölték a megelőző korszakokból. A nemzetnek már a 16–17. században különböző jelentései voltak, a 19. században pedig az egyik leggyakrabban használt szavá vált.⁷¹ Ugyanakkor a dualizmus korára nemzet és nemzetiség jelentései valamennyire mégis kiforrottak és konkretizálódtak. Lajtai L. László monográfiájában szemléletesen mutatja be a folyamatot. A 18. század vége és 1848 közötti történetírói diskurzusban a nemzet rendi felfogása fokozatosan erodálódott, és megjelent a nemzet modern fogalma, legtisztább formában Horváth Mihály munkáiban.⁷² A nemzetiség fogalma szintén jelentős változáson ment keresztül pár évtized alatt: míg a század elején a nemzeti tulajdonságokat és sajátosságokat jelentette, a kiegyezésre már dominánssá vált – a nemzethez képes alárendelt – töredéknép értelemben vett használata, amelyre az 1868-as nemzetiségi törvény nyújtja a legekleltársabb példát.⁷³

A tankönyvek narratívái a nemzet fogalmát egyöntetűen annak modern értelmében használják, mint például Sebestyén Gyula: „A nemzet körében az első helyet foglalta el a főpapság és nemesség; földet csak ők bírhattak.”⁷⁴ A Gaál Mózes és Helmár Ágost által írt kötetben pedig a szerzők reflektálnak a rendi és a modern nemzetfogalom különbözőségére.⁷⁵ Ugyanakkor a nemzetiség fogalma több szerzőnél a nemzeti sajátosságokat jelenti miközben – Horváth Mihály kivételével – valamennyi szerzőnél a nemzetiség szó emellett töredéknép jelentéssel is szerepel.

A két fogalom tankönyvbéli meghatározását közvetlen módon lehet vizsgálni több munka alapján. Huszonhárom tankönyvben ugyanis, a tantervi utasításoknak megfelelően, függelékeket is találunk a munkák végén, melyekben az ország (és gyakran Ausztria) jelenkori állapotára vonatkozó információkat közölnek a szerzők. A lakosság nyelvi megoszlásáról szóló bekezdésekben esik szó nemzetről és nemzetiségről. Utóbbiról öt szerző ad explicit definíciót, ezen tankönyvek kivétel nélkül alsó osztályok számára készültek, és a századfordulón, valamint a 20. század első két évtizedében jelentek meg. Egyik tankönyvíró sem köt a nemzetiség kritériumához közösségtudati tényezőt, mint Grünwald Béla tette Felvidékről szóló munkájában.⁷⁶ Szádeczky Lajos⁷⁷ és a Kaczogh András–Takáts György-szerzőpáros⁷⁸ pusztán nyelvhez köti a nemzetiséget („más nyelvűek”), míg Sebestyén Gyula és

Dárdai több kitételét követendőnek találtam: így egyszerre próbáltam kvantitatív és kvalitatív szempontok beemelésével egyes látens vagy tényleges tartalmak megjelenését számszerűsíteni. Továbbá a Dárdai által komolyan kritizált önkényes és esetleges idézetválasztások problémáját úgy próbáltam mérsékelni, hogy az idézeteket a legtöbb kiadást megért tankönyvekből igyekeztem választani, ami növeli a reprezentativitás mértékét. Végül pedig törekedtem arra, hogy a tankönyveket mind diakronikusan, mind szinkronikusan összehasonlítsam, és a kitapintható időbeli tendenciákra rámutassak. DÁRDAI, 2002.

⁷¹ R. VÁRKONYI, 2008. 176.

⁷² LAJTAI, 2013. 127–159.

⁷³ LAJTAI, 2013. 40–44.

⁷⁴ SEBESTYÉN, 1890. 12.

⁷⁵ GAÁL–HELMÁR, 1900. 5.

⁷⁶ GRÜNWARD, (1878). A homogén nemzetállam más pártolói is hasonlóan jártak el, például Balogh Ernő. BALOGHY, 1908.

⁷⁷ SZÁDECZKY, 1912. 160.

⁷⁸ KACZOGH–TAKÁTS, 1913. 124.

Angyal Dávid a közös származást és a nyelvet együtt tekintik a nemzetiség kritériumainak. Török János egyszerűen „a többi népek”-et azonosítja a fogalommal. A kiváló történész, Angyal Dávid az 1868-as nemzetiségi törvény nemzetkonceptiójának ellentmondva kijelenti, hogy „[h]azánk népe azonban nem mind egyazon nemzet tagja, vagyis nyelvre és származásra nézve nem magyar”. Angyal tehát a nemzet kategóriáját nyelvhez és származáshoz köti, így szinte fölösleges is volt párral lejjebb bevezetnie a nemzetiség fogalmát, melyet pontosan ugyanolyan kritériumok szerint határoz meg.⁷⁹ Angyalon kívül csak a Gaál-Helmár-szerzőpáros minősíti nemzeteknek a nemzetiségeket. Munkájuk első soraiban kijelentik, hogy „[h]azánkban ma is többféle nemzet lakik”. A szerzőpáros ugyanakkor ellentmond ennek a megállapításnak, hiszen a függelékben már különféle nemzetiségekről beszélnek a fogalom meghatározása nélkül.

A nemzetet explicit módon definiáló szerzők, Angyal kivételével, valamennyien a politikai nemzet kritériumai szerint határozzák meg a fogalmat, amelynek így a nemzetiségek is részét képezik. Sebestyén Gyula adja a legalaposabban felépített definíciót: „A ki a magyar állam területén született, állandóan itt lakik és a magyar törvényeknek van alávetve, az a magyar állam polgára. A magyar állam polgárai alkotják a magyar nemzetet s alkotmányunk szerint jogokban és köteleességekben egyenlők.”⁸⁰

A századfordulótól kezdve több szerző⁸¹ a magyar szupremáciára vonatkozó kijelentést is tesz a nemzet-definíció után, amit gyakran történelmi érvekkel erősítenek meg, melyek közt nemcsak az államalapítás tényét hangsúlyozzák, hanem az ország ezeréves fenntartását és védelmét is, így e történelmi eredmények kizárólag a magyarság teljesítményeként jelennek meg: „Magyarok foglalták el és alapították ezt az országot, melyet ezer éven keresztül ezer veszélylyel szemben is védelmeztek. Művelődésre nézve is első helyen állnak a többi nemzetiségek között: őket illeti meg a vezérszerep.”⁸²

A törvény előtti egyenlőség gyakran szereplő tételében jelentős fogalmazásbeli különbségek érhetőek tetten a nemzetiségek vonatkozásában. Ujházy Lászlónál a közös jogok és szabadságok, valamint az alkotmány által mindenki számára garantált védelem dominálnak: „De bármily eredetűek legyenek és bármely nyelvet vallják is anyanyelvüknek, mindnyájan a magyar nemzet tagjai és a magyar alkotmány védelme alatt állnak. Egyforma jogokat és szabadságokat élveznek.”⁸³ Lényegében a törvény előtti egyenlőség tételét mondja ki Andor József is, megfogalmazásában azonban a nemzetiségek kötelessége a magyar törvényeknek való engedelmesség, amelyet a történelmi jog logikája ír elő: „Magyarország minden lakosa, akármilyen nyelvet beszél is, a magyar állam törvényeinek tartozik engedelmeskedni. Mert a magyarok foglalták el e földet, egyetlen nép sem tudott itt a magyarok előtt államot alkotni.”⁸⁴

E tankönyvek narratíváiban a nemzet és a nemzetiségek mindig szembekerülnek egymással. A reformkori nemzetiségi mozgalmak, valamint a szabadságharc alatti

⁷⁹ „[S]zármazás és anyanyelv szerint többféle népcsoportot szokás megkülönböztetni, s e népcsoportokat nemzetiségeknek nevezzük.” ANGYAL, 1902. 181.

⁸⁰ SEBESTYÉN, 1901. 124.

⁸¹ MANGOLD, 1900. 178.; SZIGETHY, 1901. 155.; BARÓTI-CsÁNKI, 1901. 104.; ANGYAL, 1902. 181.; JÁSZAI, 1903. 147.; MANGOLD, 1903. 389.; ANDOR, 1904. 196.; JÁSZAI, 1904. 233.; KISS, 1908. 94.; TAKÁTS, 1905. 236.

⁸² MANGOLD, 1900. 178.

⁸³ UJHÁZY, 1906. 115.

⁸⁴ ANDOR, 1904. 196.

nemzetiségi felkelések bemutatásánál ugyanis a „magyar nemzet” vagy egyszerűen a „nemzet” élesen szembekerül a nemzetiségek csoportjaival. Minthogy a függelékek kivétel nélkül vagy a magyar történelem egészét tárgyaló könyvekben, vagy a negyedik osztálynak szánt, tehát a történelmet a mohácsi vésztől a jelenig tárgyaló kötetekben kaptak helyet, ez valamennyi, a politikai nemzet tételét kimondó szerzőre igaz. Varga Ottó megfogalmazásában: „[A kamarilla v]akandok munkával a szerbet, a horvátot, az oláht ama magyar nemzet ellen uszítá, mely önzetlenül, minden kényszer nélkül csak imént tette azokat minden szabadságának osztályosává.”⁸⁵ Ugyanakkor Varga a függelékekben a honfoglaláskor itt talált népekről, valamint a később betelepülőkről kijelenti, hogy „sokan átvették nyelvét is a jó gazdának, mások nem, de azért – beszéljenek bármilyen nyelvet – e haza határain belül mindnyájan a magyar nemzetnek tagjai”.⁸⁶

Immár valamennyi tankönyvet vizsgálva, magukban a narratívákban a „nemzet” fogalmának használata igen ellentmondásos és félrevezető. Fest Aladár egy 1917-ben írt tanulmányában komolyan felröptette a tankönyvszerzőknek és a tanároknak, hogy diákjaik évekig anélkül használják többek között a nemzet fogalmát, hogy tisztában lennének ennek jelentésével, mivel mind a tanár, mind a tankönyv elmulasztja ezeket megmagyarázni, holott a reáltárgyakhoz hasonló szigorral kellene kezelni a terminológiát.⁸⁷ Mindazonáltal figyelembe kell vennünk azt is, hogy a tankönyvek következetlensége a nemzetfelfogásban – a romanticizmus térhódításával – beállt változásnak is betudható. A 19. század eleji országleíró munkák nem tettek különbséget etnikum és nemzet között, s természetesnek vélték, hogy az országban egyszerre több nemzet él egymás mellett: Csaplovics János 1829-es *Gemälde von Ungarn* című munkája ennek a gondolkodásmódnak egy késői terméke.⁸⁸ A másfél évtizeddel később alkotó Vahot Imrénél viszont már felbomlik a multietnikus hungarus-diskurzus, amelynek egyik jellemző példája az a mód, ahogyan Vahot a „magyar” fogalmat használja, mely nála egyszerre jelentheti az ország lakosságát vagy csupán a magyar etnikumot.⁸⁹ A tankönyvírók ugyanilyen félrevezető módon használják a „magyar nemzet” és a „nemzet” fogalmát. Minthogy azonban, amint azt lejjebb részleteiben is tárgyaljuk, szinte az összes szerző már a Kárpát-medencében való letelepedés, tehát az „itt talált népekkel” való érintkezés előtt nemzetként hivatkozik a magyarokra, a „magyar nemzetként” vagy „nemzetként” megjelölt történelmi (fő)szereplőt logikusan azonosíthatjuk a magyar etnikummal. Ezt a megállapítást erősíti az a tényező is, hogy a szerzők túlnyomó többsége szerint az itt talált lakosság nem asszimilálódott a magyarokhoz.

Ezt az implicit módon megfogható nemzet- és történelemértelmezést számos szerzőnél explicit kijelentések teszik egyértelművé, melyek a magyarság államalkotó és -fenntartó képességéről vagy – a továbbiakban még részleteiben elemzett – civilizációs missziójáról szólnak. „A Duna medencéjében letelepedett magyarok, beékelve a németek szlávok és bolgárok közé, fészket raktak a nyugati keresztény római művelt-

⁸⁵ VARGA, 1886. 102.

⁸⁶ VARGA, 1886. 107. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁷ FEST, 1917. 137.

⁸⁸ Ez a fajta nemzetfelfogás némely, a 19. század első feléből származó történelemtankönyvben is tetten érhető. Vö.: LAJTAL, 2013. 374–381.

⁸⁹ TRENCSENYI, 2011. 318.

ségnek, melyet tovább is származtattak és ezer éven keresztül, önállóságukkal együtt meg is védtek.”⁹⁰

Mindazonáltal Komárik István és Sebestyén Gyula személyében két olyan szerző is akad, akik csak a letelepedéstől használják a magyar nemzet terminust. Komárik István számára ugyanakkor a honfoglalás a *magyarságnak* biztosított lehetőségét „nemzeti egyeddé” fejlődni, a honfoglalás történelmi jelentőségéről szólva pedig ismét a *magyarság* az, akinek feladata a keresztény kultúra védelme és terjesztése.⁹¹

Maga a *politikai nemzet* kifejezés csupán három narratívában fordul elő. Ujházy László a kápolnai unióban látja a politikai nemzetű egyesülés első történelmi példáját, bár ezt csak egy kiegészítő lábjegyzetben jelenti ki.⁹² Jászai Rezső munkájában a szabadságharcot tárgyaló egyik alfejezetben bukkan fel a fogalom, ez esetben már a nemzetiségek vonatkozásában: „Az oláhok és a szászok [...] elhatározták, hogy ha Magyarország őket, mint politikai nemzetet nemzetiségük teljes érvényesülése mellett el nem ismeri, akkor készek az egységes Ausztriába [...] beolvadni.”⁹³ A politikai nemzet definíciójához közeli nemzetfelfogást egyetlen tankönyv narratívájában találunk, Kiss Lajos 1908-ban publikált munkájában, az áprilisi törvények elfogadását bemutató bekezdésben, ahol a nemzet nyelvi és felekezeti hovatartozás feletti kategória, amely az ország egész lakosságát jelenti: „Az újjászületést a nemzet minden tagja nyelv- és valláskülönbség nélkül lelkesen üdvözölte s minden jó hazafi azt hitte, hogy most már egy új, boldog korszak következik.”⁹⁴ A politikai nemzet teoretikusainál tapasztalt történelemfelfogás pedig egyetlen egy szerzőnél jelenik meg, egy mondat erejéig. Varga Ottó a reformkorban kibontakozó nemzetiségi mozgalmakat bemutató sorokban a közösen végigélt és végigszenvedett múlt örökségét állítja szembe a nemzetiségek fokozódó magyarellenességével: „[E]z mind nem olvadhatott kiválóan magyarelles politikává azon szláv népnél, mely századokig érzett, vérzett velünk és mely minden szláv nép között egyedül élt alkotmányjal.”⁹⁵

Mióta és mitől nemzet a magyar?

A nemzetek eredetét érintő kérdések – mióta lehet az egyes nemzeteket valóban nemzeteknek tekinteni?; mitől válik egy adott közösség nemzetű? – központi helyet foglalnak el a nacionalizmuselméletekben. Az erre vonatkozó munkák a második világháború után szaporodtak el, és mára már valóban könyvtárakat lehetne velük megtölteni, mit több, szép számmal akadnak a különböző elképzeléseket összegző és rendszerező munkák is.⁹⁶ A 20. század második felének pezsgő vitáit nézve nem meglepő, hogy a téma szakértői alig vagy egyáltalán nem szentelnek figyelmet a

⁹⁰ MANGOLD, 1903. 30.

⁹¹ „Az európai népcsaládba beélt magyarság félreismerhetetlenül betöltte azon hivatását, hogy útjában álljon egy nagy szláv állam alakulásának, védbástyája legyen a meglévő keresztény kulturának s átültesse azt a dél- és keleten fekvő területekre.” KOMÁRIK, 1899. 16.

⁹² UJHÁZY, 1906. 115.

⁹³ JÁSZAI, 1904. 214.

⁹⁴ KISS, 1908. 83. Mindazonáltal Kiss még a honfoglalás előtt nemzetként hivatkozik a magyarrá.

⁹⁵ VARGA, 1896. 244–245. Kiemelés az eredetiben.

⁹⁶ Például SMITH, 2001.; ÖZKIRMI, 2000.

kérdés 19. századi gondolkodóinak elképzeléseire, melyek jóval sematikusabb képet mutatnak, mint 20. századi utódaiké.

Anthony D. Smith, a nacionalizmus kutatás egyik legtermékenyebb szerzője szerint a 19. század során és egészen a második világháború végéig a történészek a perennializmus szerint gondolták el a nemzetek eredetét. Ennek lényege, hogy „a nemzetek, vagy legalábbis egyes nemzetek nagyon régóta léteznek akármilyen okból kifolyólag is”.⁹⁷ Smith megállapítása a tankönyvírókra is igaz, ugyanakkor a magyarországi kontextus miatt részleteiben kell tanulmányozni a definíció olyan homályos elemeit, mint az *egyes* nemzeteket vagy az *akármilyen* okot.

A nemzet létrejöttének időpontjára vonatkozóan két világosan elkülöníthető csoportot lehet beazonosítani. Az első csoportba azok a tankönyvszerzők tartoznak, akik már a vérszerződés előtt nemzetként hivatkoznak a magyarokra, míg a nemzetiségekre soha, még akkor se, ha az egyes őslakos népek leírásuk szerint *uralkodtak* az ország egyes részein.⁹⁸ A magyarok már a fejedelmválasztás, mi több az Ázsiából való útra kelés előtt is nemzetnek minősülnek, míg a Kárpát-medencében talált népekre fajként, fajnépként vagy népként hivatkoznak. E szerzőktől nem kapunk magyarázatot arra vonatkozóan, hogy egyes népek (nemcsak a magyarok, de a hunok is) miért tekinthetők nemzetnek, mások miért nem. A korszak politikai irodalmában azonban akad egy szerző, aki ezt a fajta gondolkodásmódot fogalmilag is kidolgozta. A függetlenségi politikusként, ügyvédként és újságíróként is tevékenykedő Balogh Ernő, aki egyetlen könyvében (*A magyar kultúra és a nemzetiségek*), melyet a sovíniszta magyar politikai gondolkodás egyik legtipikusabb művének tart a szakirodalom,⁹⁹ az erőszakos asszimiláció szükségességét történelmi-faji érvekkel igyekszik alátámasztani. Balogh ugyan elismeri, hogy a magyarok a honfoglalással nem légtüres térbe érkeztek, ugyanakkor szerinte ezek az itt talált népek nem voltak képesek „*primordiumot*” alkotni. „Az tehát igaz, hogy a szláv elem Magyarországon autochton nép volt. Ámde történelmi tény és szociológiai valóság az is, hogy ezen őslakosság államalkotó primordiummá nem fejlődhetett és nem is fejlődött. Nem volt hozzá sem intellektuális, sem fizikai ereje és nem volt sem vérbeli, sem összetartozandósági, egységre törekvő érzése sem.”¹⁰⁰ Minthogy az őslakosság képtelen volt *primordiumot* alkotni, az ország történelméhez sem járult érdemben hozzá: passzív tömegként volt jelent a magyar történelemben. „Abban a kulturmunkában, ami itt a honfoglalás után folyt, ez az embertömeg nem vett részt. Ami itt történt, azt a magyar faj csinálta, az a magyar faj érdeme. Csinálta az autochton fajta közreműködése nélkül.”¹⁰¹ Mindazonáltal Balogh arra a kérdésre is választ ad, hogy mit tesz egy népet *primordiummá*. Szerinte ez a „*nemzeti génusz*”, ami „*a belső erő*. Ezt az erőt nem lehet deklaratív úton megteremteni, ennek ösztönszerűen jelen kell lennie.”¹⁰² Balogh gondolkodásában nem a történelem alakítja a nemzetet, hanem eleve egy nemzet képes egyedül arra, hogy történelmet csináljon.

⁹⁷ SMITH, 2001. 49–50.

⁹⁸ Egyetlen kivételnek számít a fentebb már tárgyalt Gaál-Helmár-szerzőpáros, akik a nemzetiségeket is nemzetnek minősítik, noha később ennek némileg ellentmondanak a függelékben.

⁹⁹ GYURGYÁK, 2007. 90.; TURDA, 2004. 111.

¹⁰⁰ BALOGHY, 1908. 17.

¹⁰¹ BALOGHY, 1908. 23.

¹⁰² BALOGHY, 1908. 31.

A tankönyvszerzők első csoportjának implicit módon megfogható nézetei a magyarok és a Kárpát-medencében talált népek „minőségének” vonatkozásában Baloghly fent idézett gondolatmenetére rímelenek. Természetesen nem beszélhetünk hatásról, hiszen Baloghly könyve csak 1908-ban jelent meg, ugyanakkor maga a nézetrendszer már az 1880-as években jelen volt. Marius Turda Baloghlyt a „*Herrenvolk liberalizmus*” képviselőihez sorolja. E mozgalom az 1880-as évektől az első világháború végéig élte fénykorát, mikor is a nemzeti egység többé már nem egy lépést jelentett az emberiség egyetemes fejlődésében, hanem önmagában vett értékévé vált, így a nemzeti homogenizáció az egyik legsürgetőbb politikai feladattá lett. Az elképzelésre nagyban hatott a szociáldarwinizmus, így a történelmi érvek faji argumentációval vegyültek.¹⁰³ Baloghlyra egy német szociáldarwinista antropológus, Gustav Friedrich Klemmnek az emberiséget aktív és passzív fajokra felosztó elképzelése hatott.¹⁰⁴ Mindenesetre az is megjegyzendő, hogy ez a – tankönyvíróknál egyébként nem explicit és valószínűleg nem is tudatos – faji érvelés sem a tankönyvszerzőknél, sem Baloghlynál nem jelenti a faji felsőbbrendűség tételének agresszív hirdetését. A 19. századi gondolkodóknál általában a *faj* csak a nemzettel összefüggésben jelent meg, önálló értékévé csak a világháború után vált.¹⁰⁵

A második csoport tizenegy szerzőjénél az első alkotmányként tisztelt vérszerződéssel, a magyarság államalkotó képességének egy konkrét eredménye által válik a magyar nép nemzetté. E szerzők számára a vérszerződés legfontosabb hozadéka (és így a nemzetté válás *sine qua non* feltétele) egy konkrét politikai formáció, a központi irányítással megvalósult államjellegű szervezet. „*Ez a vérszerződés. Az eddig törzsek szerint élő magyar népet e vérszerződés olvasztja össze egy nemzetté; ez biztosítja a fejedelem elismerése mellett is az alattvalók beleszólását a nemzet dolgaiba, tehát alapköve a magyar alkotmánynak; végül ez a szerződés ad a megfogyott nemzetnek erőt egy új haza megszerzésére és annak meg is tartására.*”¹⁰⁶ E narratívában egyértelműen az államszervezés képessége különbözteti meg a magyar *népet* a Kárpát-medence többi *népétől*. E gondolkodásmód megjelenésében és térhódításában világosan kimutatható egy időbeli tendencia: 1886-ban bukkan fel először Varga Ottónál, fokozatosan egyre többen élnek vele, majd a 20. század első éveitől kizárólagossá válik. Az is világosan látszik, hogy nem a célközönség életkora (alsó vagy felső osztályok számára készültek-e ezek a tankönyvek), hanem az időtengelyen elfoglalt pozíció a döntő. Lajtai L. László kutatásának eredményeit is mérlegelve,¹⁰⁷ a vérszerződés fontossága töretlenül nő a század folyamán: az első magyar nyelvű történelemtankönyvekben már fontosabb az istváni államalapításnál, Varga 1886-os művében pedig nemzetteremtő aktussá válik.

Természetesen nem mindegyik tankönyv helyezhető el a két csoport valamelyikében. Mint azt fentebb említettük, két szerző a letelepedéstől hivatkozik nemzetként a magyarra. Számukra az istváni államalapítással válik a népből nemzet. Emellett olyan tankönyvek is akadnak, amelyekben a vizsgált rész ellentmondásos.¹⁰⁸ Szerzőik már a vérszerződés előtt nemzetként hivatkoznak a magyarokra, ugyanakkor

¹⁰³ TURDA, 2004. 71–72.

¹⁰⁴ TURDA, 2004. 116.

¹⁰⁵ TURDA, 2004. 159–160.

¹⁰⁶ VARGA, 1886. 8. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰⁷ LAJTAI, 2013. 461–470.

¹⁰⁸ MANGOLD, 1883.; CSUDAY, 1884.; MARCZALI, 1894.; MANGOLD, 1900.; KISS, 1907.

Árpád megválasztásához elérkezve kijelentik, hogy a magyar népet a vérszerződés tette egy nemzetté, esetenként a nemzet szót kurziválva külön kiemelik. Meglepő módon a legellentmondásosabb megfogalmazás a korszak legnagyobb magyar történésze, Marczali Henrik tankönyvében található. Nála már az őshazában maradt magyarok is nemzetnek minősülnek, majd a vándorlásokról szólva megállapítja, hogy ez az élmény tette a népet nemzetté, végül a vérszerződés bemutatásakor a történész kijelenti, hogy „[a] vérszerződés napjától kezdve lesz egységes nemzetté a magyar nép”.¹⁰⁹ A történész önellentmondásai azért is különösek, mert Marczali külön előadás-sorozatot szentelt a nemzet történetisége problémájának, melyet később önálló kötetben is megjelentetett. E művében, valamint országtörténeti összefoglalójában¹¹⁰ egyértelműen az állam az, ami a népből nemzetet csinál: „A nemzetiség, a törzs, a község sokkal régibb a nemzetnél, az országnál és mindenhol az állam az, a mely ezeket a sokféle elemeket összeforrasztva nemzetet alkotott belőlük.”¹¹¹ E gondolatát megerősíti az 1920-as években a *Nyugat*-ban publikált önéletrírásában.¹¹²

Aktív és passzív népek

Az elemzés második fejezetében már kevésbé teoretikus kérdésekre keresem a választ. Immár nem fogalomhasználatot és implicit módon megfogható nemzetfelfogást vizsgállok, hanem konkrét történelmi események reprezentációját, valamint az egyes csoportokról szóló diskurzusokat veszem górcső alá.

Civilizációs misszió és passzivitás

A dualizmus kori magyar történeti narratívák nemzetiségi reprezentációja vizsgálatának egyik központi kérdése magától értetődő: hogyan reagáltak a tankönyvszerzők, egyáltalán reagáltak-e a nemzetiségi elit által megfogalmazott történelmi narratívákra, amelyekkel a kisebbségi politikusok önkormányzati, illetve egyéb törekvéseik mellett érveltek. Itt most nem a különböző (magyar és nemzetiségi) tankönyvnarratívák szisztematikus összevetéséről van szó, hanem a nemzetiségi oldalról megfogalmazott történelemszemlélet fő motívumairól, amelyek a tankönyvszerzők számára is ismertek lehettek.

Az említett érvelésnek egyik alapvető pontja volt, hogy a nemzetiségek a legrégebbi (legalábbis a magyaroknál régebbi) lakosai az országnak, így jogosan tartanak arra igényt, míg a magyarok az itt lakó népek békés együttélését tették tönkre. A nemzetiségi kongresszusnak a millenniumi ünnepségsorozat ellen megfogalmazott nyilatkozatában (egyebek mellett) ez az érvelési stratégia is megtalálható.¹¹³

¹⁰⁹ MARCZALI, 1894. 9–10.

¹¹⁰ MARCZALI, 1911.

¹¹¹ MARCZALI, 1905. 10.

¹¹² MARCZALI, (1929–31). 162.

¹¹³ „De tegyük fel, hogy Béla király névtelen jegyzőjének meséi az igazság csíráját hordozzák magukban, hogy a magyarok ide mint harcos, lovagias győztesek jöttek, mint hősök, lovagok és urak, viszont mi, a nem magyar nemzetek a legyőzöttek és leigázottak szerepét játszottuk, akik elvesztettük önállóságunkat és nem-

Az 1867-es turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés ugyancsak ezt a gondolatot fogalmazta meg.¹¹⁴ A román nemzeti mozgalom dáko-román elmélete is hasonló irányba mutatott: az elsőként csupán a rómaiakkal, később a rómaiakkal és a dákokkal vállalt kontinuitás az ország valamennyi népével szemben előnyt vindikált a történelmi jogok terén.¹¹⁵

Ahogy ezen elképzeléseknek mítikus alapjaik voltak, ugyanígy a magyar fél számára is rendelkezésre állt egy eredetmítosz, amellyel területi igényeit legitimálhatta: a hun-magyar rokonság, melynek megfelelően a magyarok csupán Attila jogos örökségét vették birtokba a honfoglalás alkalmával. Mindösszesen azonban három tankönyvíró¹¹⁶ említi legitimációs szándékkal a hun-magyar rokonságot, míg a szerzők többsége elveti a mítoszokat, mint félrevezető és hamis meséket.¹¹⁷ E jelenség mögött a *történelem mint tudomány* eszméjét véljük felfedezni. Az intézményesült történetírásnak ugyanis egyik legfontosabb feladata, hivatása volt mítosz és valóság szétválasztása, s annak bemutatása, hogy mi történt *valójában* a múltban.¹¹⁸ Marczali Henrik 1876-ban a *Magyar Tanügyben* egy egész cikket szentelt a mítosz helyének a korai magyar történelem oktatásában. Meglátása szerint ezeket teljesen mellőzni kell a történelemoktatásból, mivel veszélyeztetik a kizárólag a tudományosan művelt történelem által garantált erkölcsi és hazafiúi értékeket.¹¹⁹

Ugyanakkor olyan szerzőket is találtunk, akik ellentmondásosan viszonyulnak a magyar történelmi mítoszokhoz, ezek azonban nem állnak kapcsolatban legitimációs stratégiával.¹²⁰ Egyes szerzők mesének minősítik a mítoszokat, de átvesznek bizonyos elemeket, melyeket narratívájuk szerves részeként prezentálnak.¹²¹ Két szerző explicit módon reflektál a mítoszok felidézésének pedagógiai jelentőségére. Mangold Lajos, bevallása szerint, azért bánik elnézően a mítoszokkal, hogy ne alakuljon ki konfliktus a történelem és az irodalom tananyaga között, ami komoly

zeti létünket, tehát hogy a magyarok révén átéljük azt a legnagyobb szerencsétlenséget, ami egy nemzetet csak érhet.” A nemzetiségi kongresszus végrehajtó bizottságának tiltakozása a millenniumi ünnepekkel kapcsolatban, 1896. április 30. In: PAJKOSSY, 2006. 729–731.

¹¹⁴ „Őskori történetünk s nemzeti hagyományainknak tanulsága szerint a Kárpátok által bekerített ezen földnek mi vagyunk legrégebb lakói. Még a magyarok bejövetele előtt őseink édes hazájoknak nevezték e földet: már akkor hosszú és véres harcokat vívtak itt, nemzeti függetlenségükért nyugati elnyomóik ellen, már akkor volt itt virágzó földművelésük és kereskedésük voltak népes városaik s megerősített váraik.” Az 1867. évi turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés felterjesztése az országgyűléshez. In: KEMÉNY, 1952. 28–33.

¹¹⁵ CIPOES, 2010. 33–35.

¹¹⁶ TÖRÖK, 1884.; KACZOGH-TAKÁTS, 1912.; KÖRNYEI, 1880.

¹¹⁷ A tantervi utasítások ebből a szempontból is szabad teret adtak a tankönyvíróknak: csupán annyit fektettek le, hogy a könyveknek be kell számolniuk e mítoszokról, azt nem, hogy milyen előjellel.

¹¹⁸ BERGER, 2007. 32–33.; GYÁNI, 2000. 32.

¹¹⁹ „[E]gész szándékunk, mely oda irányul, hogy a magyar nemzetnek valódi történetét adjuk, minden mondái cicomázás nélkül, – nagyon könnyen tűnhető fel nemzetietlen, hazafiatlan színben. Pedig épen a történelmi oktatás első rangú fontosságánál fogva a hazafias és általában az erkölcsi ideák felkeltésére és ápolására nézve, szigorúan kell őrizkednünk mindentől, mi a legszentebb érzelmeket túlhajtás által megmetyeljezhetné.” MARCZALI, 1876. 354.

¹²⁰ Ebben nincs kitapintható időbeli tendencia. KÖRNYEI, 1880.; CSUDAY, 1884.; SEBESTYÉN, 1890.; GAÁL-HELMÁR, 1891.; KOMÁRIK, 1899.; KACZOGH-TAKÁTS, 1912.

¹²¹ Így például a Gaál-Helmár-szerzőpáros 1891-es művükben meséknek minősítik a mítoszokat, ugyanakkor a fehér ló mondáját beépítik a honfoglalás narratívájába. GAÁL-HELMÁR, 1891. 6.

zavart okozhat a tanulók világgképében.¹²² Varga Ottó egyik alsó tagozatos gimnazistáknak szánt tankönyvének előszavában óvja olvasóit a tények hosszú sorolásától, mivel ez szerinte „*inkább gyötrelem, mint történelem*” lenne, és célravezetőbbnek tartja „*szép hún-magyar mondák*” elbeszélését.¹²³ Nyolcadik osztályosoknak írt munkájában azonban már egyértelműen elveti a mítoszokat.¹²⁴ Az alsó és felső tagozat közötti különbség a mítoszok használatában, amint azt láttuk, a tantervi utasításban is megjelenik, ugyanakkor bőven akadnak olyan alsó tagozatos tankönyvek, amelyek nyíltan szakítani kívánnak a mitikus történetekkel, és vagy homályosnak minősítik a magyarság őstörténetét, vagy a nyelvtudományhoz irányítják olvasóikat.

Mindazonáltal tíz szerző tizenegy munkájában¹²⁵ beazonosítható egy kifinomultabb stratégia, amely a magyarok nemzetiségekkel szembeni primátusát igazolja. A tantervi utasítások előírásainak megfelelően a tankönyvek az ország területének történetével kezdik elbeszélésüket, nem a magyarokéval. A szerzők kaotikus állapotot vázolnak fel, melyet a „szétdaraboltság”, az „ország nélküli állapot” jellemez, és „pusztító fürgeteg” dúl. Az őslakosság „érdemi életet” nem tud élni a területen. Ezzel a képpel a szerzők azon meggyőződésüket állítják szembe, mely szerint az ország területét Isten vagy a természet egységesnek hozta létre, amely arra hivatott, hogy egy egészként uralják. Hasonlóan francia kortársaikhoz, az ország területét az államalapítás, sőt a honfoglalás előtt is egységesként prezentálják, azaz Magyarország elképzelésük szerint már Magyarország előtt létezett.¹²⁶ A magyarok egyfajta civilizációs missziója abban áll, hogy ezen egyesítésre kijelölt területet valóban egyesítsék a nyugati, keresztény kultúra értékeinek elsajátításával, mindennek pedig elengedhetetlen feltétele a magyar adottságként megjelölt államalkotó képesség. Az érvelés központi szerepe legszembeötlőbb Környei János könyvében. Környei egyike azon keveseknek, akik legitimáló erőt tulajdonítanak a hun rokonságnak, ugyanakkor ennek jelentőségét elhanyagolhatónak tekinti a civilizációs misszió fontossága mellett.¹²⁷ Környei mellett a Szilágyi Sándor által hosszan méltatott Király Pál megfogalmazása felel meg a fent felvázolt sémának a legtökéletesebben. „*A természettől egységesnek alkotott terület össze-vissza van darabolva, a barbár törzsek féktelen szabadságban száguldoznak ide-oda, [...] Műveltség, polgárosodás ismeretlenek, s a népek nem is vágyódnak rá, sejtelmük sincs róla. [...] Hazánkban tehát minden mozog és háborog. [...] A magyarok tehát hazánk valódi megváltói valának, s e pusztai*

¹²² MANGOLD, 1883. [Előszó, nincs oldalszám.]

¹²³ VARGA, 1886. 3.

¹²⁴ „*Hún rokonságunkat nem tudjuk bebizonyítani; de ha be tudnók is, nem nyernénk vele semmit, mert azt sem tudjuk, miféle nép volt a hunok. Röviden: a mondák útján származásunk, rokonságunk el nem dönthető.*” VARGA, 1896. 9.

¹²⁵ JÁSZAI, 1902.; KACZOGH-TAKÁTS, 1912.; KIRÁLY, 1897.; KIRÁLY, 1900.; KOMÁRIK, 1899.; KÖRNYEI, 1880.; LÉTMÁNYI, 1905.; MANGOLD, 1903.; RIBÁRY, 1871.; SZIGETHY, 1900.; VARGA, 1886. Nem mellékes, hogy e könyvek általában a több kiadást megérték közé tartoznak, Varga könyve például – ismereteim szerint – hétszer jelent meg.

¹²⁶ NORA, (1984). 862.

¹²⁷ Környei ehhez Török János publicistát idézi be szó szerint: „*Nem szükség a magyar nemzetnek akár örökségi jogra, akár a hunok vagy avarok rokonságára hivatkozni a végre, hogy e Kánaán elfoglalását, a magyar birodalom alkotását jogszerűnek lehessen mondani. A gondviselés úgy akarta, hogy e mind szellemi tehetségekre, mind testalkatra kitűnő harcias emberfaj nomád állapotban el ne csenevésszen, hanem épen e földön állandó hont szerevezén magának, az európai nemzetcsalád sorába az emberi haladás és keresztény polgárosítás előharcosául lépjen be.*” KÖRNYEI, 1880. 18–19.

barbárok rakták le a szebb és jobb jövőnek szilárd, megingathatatlan alapjait, megalapítván a lefolyt évezred viharait törhetetlen erőben megállott Magyarországot.”¹²⁸

A civilizációs misszió gondolatát egyértelműen Szalay László 1851-es összefoglaló munkájából veszik át a tankönyvírók, néhány esetben szó szerint beidézve Szalay mondatait.¹²⁹ Ugyanakkor csupán hét szerző fogalmazza meg a nyugati kultúra kelet felé történő terjesztésének kötelességét is.¹³⁰ Jelentős különbség mutatkozik abban, hogy a tankönyvírók milyen jelentőséget tulajdonítanak az őslakosoknak a letelepedett élet megszervezésében. Marczali Henrik idézett cikkében az őslakosok jótékony hatásának elismerésével gondolta lehetségesnek a múltra vonatkozó nemzetiségi igények kielégítését.¹³¹

A civilizációs misszió gondolata ismeretesen a gyarmattartó birodalmak körében szolgált legitimációs ideológiaként. A Harmadik Köztársaság Franciaországának történészei és legfontosabb tankönyvírója (Ernest Lavisse) is közvetítették ezt az elképzelést olvasóik felé.¹³² Mindazonáltal Közép-Európában is jelen volt a gondolat: az osztrák történészek a Habsburg-háznak tulajdonították a régió civilizálásának feladatát.¹³³ A magyar civilizációs misszió gondolata nemcsak a dualizmus korában volt meghatározó, hanem a párizsi magyar béke delegáció érvelésében és a két világháború közötti revíziós retorikában is. Ennek legekleatásabb példája Apponyi Albert bevezetője az *Igazságot Magyarországnak!* című, a trianoni békeszerződés anomáliáit bemutatni kívánó kötetben. A magyar nemzet „gondviselés-szerű” küldetéséről beszélve Apponyi explicit módon hivatkozik a *Pax Romanára* és a *Pax Britannicára*.¹³⁴ A gróf szerint feladata elvégzéséhez Magyarország testének és lelkének épségére van szükség, értve lélek alatt a nemzetet, test alatt a területet, amelyet „a természet is egységgé alkotott és amely egy évezreden át az is maradt”.¹³⁵ Zeidler Miklós szerint e gondolkodásmód negyedszázadon át kísérője maradt a hivatalos külpolitikának, s közrejátszott abban, hogy a közgondolkodás és a külpolitika fő áramlata képtelen volt elszakadni a történelmi Magyarország ideáljától.¹³⁶

Ami az itt talált népekkel való konfliktus kérdését illeti, az őslakosok meghódolása sokkal inkább legitimáló tényező, mint a fegyveres harcban való legyőzésük. Erre a legjobb példa Andor József. Tankönyvének függelékében a szerző kimondja a magyar szupremácia tételét, melyet a nemzetiségek egykori önkéntes meghódolásával igazol, holott a honfoglalás narratíváiban Andor még véres harcokról számolt be.¹³⁷

¹²⁸ KIRÁLY, 1897. 35–37. Kiemelés az eredetiben.

¹²⁹ „A feladás nagy volt, 's megfejtésével a magyar fajt bíztá meg a' gondviselés. Első fellépésünk Európa' színe előtt hatalmas szolgálat vala, melyet állodalmunk' alkotása által a' polgáriásodásnak tevének; 's nagyobb hasznát senki nem vette e' szolgálatnak mint a' némettség, mely az általunk meghódított földön soha sem birt alkotó erővel, 's melly a' magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élőködött tehetetlen népségek' romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett.” SZALAY, 1852. 3.

¹³⁰ KÖRNYEL, 1880.; KOMÁRIK, 1899.; SZIGETHY, 1900.; JÁSZAI, 1902.; JÁSZAI, 1904.; MANGOLD 1903.; LÉT-MÁNYI, 1905.; TAKÁTS, 1905.

¹³¹ MARZALI, 1876. 348.

¹³² BOURDÉ, 1997. 181., 205. A *mission civilisatrice* jelentőségéről a francia történelmi gondolkodásban: CONSTANTINI, 2008.

¹³³ HEISS-KLIMÓ-KOLÁR-KOVÁČ, 2010. 387–389.

¹³⁴ APPONYI, 1928. 6.

¹³⁵ APPONYI, 1928. 8.

¹³⁶ ZEIDLER, 2009. 84.

¹³⁷ ANDOR, 1904.

A nemzetiségeknek tulajdonított legfontosabb jellemző, a passzivitás, a szabadságharc narratíváiban a leginkább szembeszökő. A tankönyvszerzők többsége szerint a nemzetiségeket a bécsi „titkos kéz” lázítja fel (Bécs, a kamarilla, a bécsi udvar), legyen szó nemzeti ébredésükről a reformkorban vagy akár a későbbi felkeléseikről 1848-ban. E magyarázat azonban nemcsak a nemzetiségek öntudatlanságát hangsúlyozza, hanem egy felmentő hozzáállást is megenged („félrevezetett honfitársaink”).¹³⁸ A nemzetiségek lázadását többen azzal állítják szembe, hogy a magyarság „önzetlenül” részesítette őket az általa kivívott civilizációs javakban.¹³⁹

Az általános tendencia mellett ugyanakkor felfedezhetők különbségek a szerzők között a nemzetiségi mozgalmak megítélésében. Maga a titkos kéz sem mindenhol jelenik meg: többek megfogalmazásában Bécs már *eleve meglévő* mozgalmakat karolt fel.¹⁴⁰ Angyal Dávid kivételes magyarázatot nyújt a nemzetiségek felkelésére. Nemhogy titkos kezet nem említ, de a lázadások okát a mások által feltétlenül ünnepeelt áprilisi törvények hiányosságában látja – abban ugyanis, hogy a törvények nem érintették a nemzetiségi kérdést annak fontosságával arányos módon.¹⁴¹

További differenciálódást jelent, hogy több szerző irigységet lát a bécsi manipulációra való fogékonyság mögött.¹⁴² Török János így fogalmazott: „Nem tűrhették a magyar nemzet szabadelvű fejlődését, pedig az 1848-diki törvények nekik is ugyanazon szabadságokat biztosították, melyeket a magyaroknak. Nem tűrhették a magyar nép fokozódó nagyságát.”¹⁴³ Míg mások a félrevezetettséget és megtévesztettséget hangsúlyozzák.¹⁴⁴ Így például Környei János: „Erdélyben pedig a félrevezetett román honfitársaink fölkelése szerveztetett, míg délről a fellázadt szerbek szorongatták hazánk magyar és német ajkú lakosait.”¹⁴⁵

A szerzők nem tesznek különbséget a különböző csoportok között, így a nemzetiségek felbujtásáról és lázadásáról beszélnek. Ez esetben csupán két kivételt találhatunk. Szigethy Lajosnál a „tótok” többsége nem lázad fel a magyarok ellen, mi több, a szerző hangsúlyozza a „tótság” hazafias viselkedését.¹⁴⁶ Marczali szintén kihagyja a szlovákokat a lázadó nemzetiségek felsorolásából.¹⁴⁷ A történész eljárása ezúttal (ellentétben a nemzet-fogalmaknál tapasztaltakkal) összhangban van nagy, országtörténeti összefoglalójának vonatkozó részeivel.¹⁴⁸

¹³⁸ KÖRNYEI, 1880. 336.

¹³⁹ Így például a korábban már más kontextusban megidézett Varga Ottó: „[A kamarilla] vakandok munkával a szerbet, a horvátot, az oláht ama magyar nemzet ellen uszítja, mely önzetlenül, minden kényszer nélkül csak imént tette azokat minden szabadságának osztályosává.” VARGA, 1886. 102.

¹⁴⁰ CSUDAY, 1884.; KIRÁLY, 1897.; SEBESTYÉN, 1901.; JÁSZAI, 1903.; UJHÁZY, 1910.

¹⁴¹ ANGYAL, 1902.

¹⁴² TÖRÖK, 1884. 147.; RIBÁRY, [1890]. 292.; MANGOLD, 1903. 367.; LAURENTZY, 1912. 36.

¹⁴³ TÖRÖK, 1884. 147.

¹⁴⁴ KÖRNYEI, 1880.; VARGA, 1886. 102.; KIRÁLY, 1897. 332.

¹⁴⁵ KÖRNYEI, 1880. 386.

¹⁴⁶ „De ez az egész úgynevezett pánszláv mozgalom nem volt veszedelmes, mert maga a tót nép igen nagy többségében hű maradt a magyar hazához.” SZIGETHY, 1901. 112.

¹⁴⁷ MARCZALI, 1894. 203.

¹⁴⁸ Vö.: MARCZALI, 1911. 630.

Az egyes csoportok megjelenítése

Románok

A románság megjelenítése azért is kiemelkedő fontosságú, mert a pedagógiai szakirodalomban ez az egyetlen nemzetiségi csoport, melynek történelemszemléletéről és ennek veszélyeiről pedagógiai tanulmány született.¹⁴⁹

A románság kapcsán alapvető kérdés a tankönyvírók Anonymushoz való viszonya, a korabeli román történelmi gondolkodás számára ugyanis Anonymus nagy jelentőséggel bírt. Meghatározó történészek, mint Samuel Micu Klein, az Erdélyben Gyeló fejedelemsége alatt élő csoporttal azonosították a románságot, amely megválasztotta a Gyelót legyőző magyar vezért, Tétényt a saját fejedelmének is. Ez az aktus alapvető érvenként szolgált a románok politikai jogai mellett.¹⁵⁰

Természetesen a politikai igények jogosságának elfogadása nélkül, de egészen Mangold Lajos 1883-as tankönyvéig¹⁵¹ Gyeló megjelenik az őslakosok felsorolásánál mint fejedelem, akit a magyarok legyőznek, népét pedig – bár erre nem tér ki mindegyik szerző – megesketik. 1896-ig változó, hogy ki mit fogad el Anonymus *Gestájából* történelmi ténynek, e ponton túl viszont egyértelműen, explicit módon cáfolják a Névtelen állításait. Az állandó érv, ami felmerül a hitelesség ellen, valószínűleg Marczali Henrik forráskritikai munkái nyomán, abban áll, hogy Anonymus saját korának állapotát írta meg *Gestájában* – ezt a megállapítást pedig valamennyien a románságon demonstrálják, kijelentve, hogy ők csak a 12–13. században „szivárogtak be”.¹⁵² Ezt a kifejezést a szlávokkal kapcsolatban is használják, amely a passzív, öntudatlan létre, észrevétlen terjeszkedésre utal. A római eredet a szerzők szerint teljesen téves elképzelés, legtöbbször „romanizált balkáni nép”-nek tekintik a románságot, amely Ruméliából származik. A szabadságharc narratívájában a románokkal kapcsolatban merülnek fel olyan nyelvi szerkezetek, mint „nyers tömeg”¹⁵³ „emberirtó dúlásai”.¹⁵⁴

A románsággal kapcsolatban Szigethy Lajos nyújt példátlan leírást.¹⁵⁵ Noha szerinte is a 12. században telepedtek meg az országban, de a rómaiaktól és a „provincziák ősi lakosságától” származtatja őket. Mi több, kijelenti, hogy Hunyadi János, „a magyar nemzet legnagyobb hőse” román kenéz fia volt. Szigethy ezzel a Michal Mudroň által kívánatosnak tartott, az etnikai hovatartozást felülíró, közös hősöket számon tartó történelmi gondolkodást közvetíti a tanulók felé.

Szlávok

Amint arról fentebb már szó volt, valamennyi szerző elismeri, hogy az ország területét szlávok lakták a honfoglalás idején, ez azonban olyan jelzőkkel párosul

¹⁴⁹ VERESS, 1897.

¹⁵⁰ NIEDERHAUSER, 1995. 371–372.

¹⁵¹ MANGOLD, 1883.

¹⁵² Például: JÁSZAI, 1904. 56.; UJHÁZY, 1906. 23.; BENISCH, 1911. 54.

¹⁵³ VASZARY, 1901. 133.

¹⁵⁴ SEBESTYÉN, 1901. 111.

¹⁵⁵ SZIGETHY, 1900. 54.

(például „szervezetlenül tanyáztak”), melyek a csoport alkalmatlanságát demonstrálják a terület érdemi birtoklására. A szlávok területfoglalása „észrevétlenül” történt, valójában nem is elfoglalták, hanem „ellepték” a területet. Ez a fajta magatartás a nemzetnek minősített, nyílt, tisztességes konfrontációhoz szokott hunok és avarok számára értelmezhetetlen volt. Király Pál szerint a szlávok természetéhez olyan szorosán hozzátartozik a hódolás, hogy voltaképpen mindegy, ezt mely nép felé kell gyakorolniuk.¹⁵⁶ A további gyakran használt jelzők ugyanebbe az irányba mutatnak: simulékony, alkalmazkodó, rémült. Ezek a jelzők egyértelműen az öntudatlanságot és a passzivitást implikálják.¹⁵⁷

Két kivétellel valamennyi szerző kontinuitást lát a kortárs és az őslakos szlávok között. A Baróti–Csánki-szerzőpáros ellentmondásba fut. A „tótok” szerintük a huszita háborúk alatt „beszivárgott” csehek utódai, ugyanakkor később kijelentik a függelékekben, hogy a honfoglaláskor itt talált szlávok megtartották a nemzetiségüket.¹⁵⁸ Szigethy Lajos munkájában a „tótok” nem az – egyébként a fenti jelzőkkel lefestett – őslakos szlávok utódai, hanem a huszita háborúk alatt betelepült cseheké. Így azonban a „tótok” is beleszámítanak az alfejezetcímként adott nyugati bevándorlók kategóriába, melyről a szerző kijelenti, hogy „az az áldása volt Magyarországra, hogy az országot műveltebbé, gazdagabbá tette”.¹⁵⁹ Mint azt fentebb említettem, ugyancsak Szigethy az, aki a tótok hazafiságát hangsúlyozta a szabadságharc alatt. Tankönyve kétségtől eredeti a nemzetiségek vonatkozásában.

Magyarok

Az elemzés végén érdemes a nemzetiségeknek tulajdonított karaktereket összevetni a magyaroknak tulajdonítottakkal. A magyarok tulajdonságai mind aktivitást és tudatosságot implikálnak: összetartást, rend- és egyben szabadságszeretetet. E tulajdonságok egyenes ellentétei az őslakosok szervezetlenségének és behódolásra való hajlandóságának. A katonai és államalkotó fölény az összetartozásbeli és szabadságszerető képességből következik. A magyarokban tehát mindaz megvan, ami alkalmassá tehet egy csoportot egy ország vezetésére, és ami a nemzetiségekből hiányzik.

Nemzeti karakterjegyként jelenik meg három szerzőnél az asszimiláló képesség is.¹⁶⁰ Emellett több tankönyvíró a más nemzetiségeik iránti türelmet is a magyarok jellemzőjének tartja.¹⁶¹ Így a nemzetiségek iránti tolerancia ezeknél a tankönyvíróknál ugyanúgy a következő generációk által követendő nemes magyar nemzeti erénnyé válik, mint a szabadságszeretet vagy az alkotmány tisztelete. Például Andor Józsefnél (aki egyébként asszimiláló képességet is tulajdonít a magyaroknak): „S az első századok története különös bizonyítékául szolgál a magyarság egyik kiváló nemzeti sajátosságának is: a más nemzetiségeik iránt való türelmességnek.”¹⁶²

¹⁵⁶ KIRÁLY, 1897. 48. Hasonló gondolatok: KÖRNYEI, 1880. 11.

¹⁵⁷ Például: BARÓTI–CSÁNKI, 1891. 6.; HORVÁTH, 1875. 7.; SZIGETHY, 1900. 11.; ANGYAL, 1901. 13.; BARÓTI–CSÁNKI, 1901. 103.

¹⁵⁸ BARÓTI–CSÁNKI, 1891.

¹⁵⁹ SZIGETHY, 1900. 54.

¹⁶⁰ KOMÁRIK, 1899. 172.; ANDOR, 1904. 7.; SZIGETHY, 1904. 13.

¹⁶¹ KÖRNYEI, 1880. 15.; VARGA, 1886. 107.; ANGYAL, 1901. 127.; ANDOR, 1904. 10.

¹⁶² ANDOR, 1904. 10.

A magyarok és a nemzetiségek karakterének kidolgozásában világosan tükröződik a brit antropológus, Richard Jenkins meglátása, mely szerint amikor egy csoport egy másik karakterét, jellegzetességét meghatározza, az nem a kategorizáltak valós jellegzetességeiről, hanem sokkal inkább a *kategorizálóknak* az adott csoporttal való szándékairól tanúskodik.¹⁶³ A vizsgált tankönyvírók elképzelése valójában a Balogh Ernőnél tapasztalt aktív (magyarok) és passzív („*öslakos*” nemzetiségek) ellentéppárral egyezik meg. Azt a vezető, civilizáló szerepet, amelyet a szerzők egy részénél explicit módon kifejtve is megtalálunk, ez az ellentéppár teszi jogossá mi több, szükségessé.

Következtetések

A vizsgált szövegekben a nemzetiségekkel kapcsolatban egyrészt explicit módon megjelenő minősítésekkel találkozunk, kitapintható azonban egy mélyebb struktúrát rejtő szint is: itt elsősorban a fogalomhasználatról és a nemzeti karakterológiáról van szó.

Az explicit minősítések szintjén mindenekelőtt a nemzetiségek megítélésében mutatkozó nagyfokú differenciáltságot kell hangsúlyoznunk. Ez a leginkább szembeötlő a szabadságharc narratíváiban, ahol a félrevezetett honfitársaktól a féltékeny nemzetiségekig több mindent találunk, de olyan, elvileg semlegesebb megközelítésű témáknál is tapasztalható az értékítéletek jelentős divergálása, mint a törvény előtti egyenlőség kérdése. Itt az ugyanazon szabadságjogokban való osztozás hangsúlyozása mellett, ami egy elfogadóbb, toleránsabb hozzáállást jelez, megfogalmazódik az is, hogy a nemzetiségeknek engedelmessé kell a *magyar* törvényeknek, amely lényegében az alárendelt helyzetükre utal. Mindent összevetve azonban a tankönyvírók többsége nem fogalmaz meg negatív értékítéletet a nemzetiségekről, illetve semleges álláspontot foglal el velük szemben. A nemzetiségek reprezentációja a vizsgált korszakban forgalomban lévő tankönyvekben tehát nem tekinthető egységesnek, így persze az sem állja meg a helyét, ha summásan sovinsztának minősítjük őket. A második, implicit szintet azonban az előbbivel szemben majdhogynem homogénnek tekinthetjük. Noha két csoportot világosan el lehet különíteni annak vonatkozásában, hogy mi teszi számukra nemzetté a magyart, a nemzet fogalmának használata egy irányba mutat. Nevezetesen oda, hogy a tankönyvszerzők nem tesznek különbséget a „magyar nép” és a „magyar nemzet” között. A tankönyvszerzők nemzetfelfogásában nem érvényesül a politikai nemzet teoretikusainak történelemkonceptiója. Az ország történetének kizárólagos főszereplőjét implicit vagy több esetben explicit módon is kifejtve a nyelvi és etnikai értelemben vett magyar nemzetben látják. Ez azokban az esetekben is igaz, amikor a tankönyveket függelék zárja, melyben a szerzők definíciója a politikai nemzet kritériumait adja meg.

¹⁶³ JENKINS, 1994. 207. Jenkins a spanyol gyarmatosítók és a – ma *mapuchenak* nevezett – őslakosság példájával érzékelteti a jelenséget. Az időben egymást követő kategorizációs sémák (bátor és rettenthetetlen harcosoktól a lusta, részeges semmittevőkön át a szelíd vademberekig, akiket nevelni kell) nem a *mapuche*kről alkotott tényszerű tudást tükrözik, hanem a spanyolok céljairól és az őslakosokhoz való viszonyról szólnak. Tehát a kategorizálókról mondanak valamit (ahogyan önmagukat és másokat látják), és nem a kategorizáltakról.

Ugyanígy a legitimációs stratégiával szoros összefüggésben álló nemzeti karakterek is megegyeznek a szerzőknél: a magyarokat aktivitást, míg a nemzetiségeket passzivitást implikáló jelzőkkel írják le. A magyar fölényt legitimáló tényező pedig nem annyira az „első foglalás” érve, sokkal inkább az (az aktivitással összefüggő) államalkotó és fenntartó képesség, amely tucatnyi szerzőnél explicit módon megfogalmazott civilizációs misszióként jelenik meg.

Mindezt mérlegelve a tanulmány egyik kulcskérdésére az a válasz tehát, hogy a tankönyvnarratívák a homogén nemzetállam történelemképével egyeznek, és nem a politikai nemzet felfogásának teoretikusaiéval, ugyanakkor ez nem valami tudatosan „sovíniszta” vagy „imperialista” gondolkodásból kifolyólag alakult így. A tanulmány eredményei sokkal inkább abba az irányba mutatnak, hogy a tankönyvírók számára nemigen állt rendelkezésre más perspektíva. Ennek kimerítő feltérképezése azonban további kutatásokat igényel.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

A) A hivatkozott tankönyvek

ANDOR

1904 ANDOR József: *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára*. Budapest, Athenaeum, 1904.

ANGYAL

1901 ANGYAL Dávid: *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1901.

1902 ANGYAL Dávid: *A magyarok története a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1902.

BARÓTI-CsÁNKI

1891 BARÓTI Lajos – CsÁNKI Dezső: *Magyarország története középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1891.

1901 BARÓTI Lajos – CsÁNKI Dezső: *Magyarország története. II. rész. A középiskolák alsó osztályai számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1901.

BENISCH

1911 BENISCH Artúr: *Érettségi összefoglaló tételek magyar történelemből*. Pécs, Taizs József, 1911.

CsUDAY

1884 CsUDAY Jenő: *A magyarok történelme. A gymnasium III. osztálya számára*. Szombathely, Özv. Seiler Henrikné kiadása, 1884.

GAÁL-HELMÁR

[1891] GAÁL Mózes – HELMÁR Ágost: *Magyarország története és az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajza főbb vonásokban. Középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára*. Pozsony–Budapest, Stampfel Károly, [1891].

1900 GAÁL Mózes – HELMÁR Ágost: *Magyarország története. I. Kötet: 1526-ig. Középiskolák harmadik osztálya számára*. Budapest, Stampfel Károly, 1900.

HORVÁTH

- 1875 HORVÁTH Mihály: *A magyarok története a gymnasiumok alsóbb osztályai használatára.* Budapest, Franklin Társulat, 1875.

JÁSZAI

- 1902 JÁSZAI Rezső: *Magyarország története a legrégibb időktől a mohácsi vészig. A középiskolák III. osztálya számára.* Budapest, Lampel Róbert, 1902.
- 1903 JÁSZAI Rezső: *Magyarország története a mohácsi vésztől a legújabb időkig. A középiskolák IV. osztálya számára.* Budapest, Lampel Róbert, 1903.
- 1904 JÁSZAI Rezső: *Magyarország oknyomozó története. A középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Lampel Róbert, 1904.

KACZOGH-TAKÁTS

- 1912 KACZOGH András – TAKÁTS György: *A magyar nemzet története 1526-ig a gimnáziumok és reáliskolák II. osztálya számára.* Budapest, Athenaeum, 1912.
- 1913 KACZOGH András – TAKÁTS György: *Magyarország története 1526-tól 1867-ig a gimnáziumok és reáliskolák IV. osztálya számára.* Budapest, Athenaeum, 1913.

KIRÁLY

- 1897 KIRÁLY Pál: *Magyarország története a középiskolák felső osztályainak használatára.* Bevezető: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Lampel Róbert, 1897.
- 1900 KIRÁLY Pál: *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya használatára.* Budapest, Athenaeum, 1900.

KISS

- 1907 KISS Lajos: *Magyarország története a legrégibb időktől a mohácsi vészig. A középiskolák III. osztálya számára.* Sárospatak, [Református Főiskola], 1907.
- 1908 KISS Lajos: *Magyarország története a mohácsi vésztől a legújabb időkig. A középiskolák IV. osztálya számára.* Sárospatak, [Református Főiskola], 1908.

KOMÁRIK

- [1899] KOMÁRIK István: *Magyarország oknyomozó története. A középfokú iskolák VIII. osztálya részére.* Kalocsa, Jurcsó Antal, [1899].

KÖRNYEI

- 1880 KÖRNYEI János: *Magyarország története a legújabb időkig, különös tekintettel a műveltség kifejlésére s a népeletre a felső gymnasiumi és reáliskolai osztályok úgy mint magánhasználatra.* Budapest, Lampel Róbert, 1880.

LAURENTZI

- 1912 LAURENTZI Vilmos: *Magyarország oknyomozó története. Hetvenöt kérdésben. Érettségi segédkönyv.* Brassó, Herz, 1912.

LÉTMÁNYI

- [1905] LÉTMÁNYI Nándor: *Magyarország története. I. Kötet: 1526-ig. Középiskolák harmadik osztálya számára.* Budapest, Stampfel, [1905].

MANGOLD

- 1883 MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középiskolák alsó osztályai és polgári iskolák használatára.* Budapest, Franklin Társulat, 1883.
- 1900 MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1900.
- 1903 MANGOLD Lajos: *A magyarok oknyomozó történelme. A középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1903.

MARCZALI

1894 MARCZALI Henrik: *Magyarország története. Középfokú iskolák számára.* Budapest, Athenaeum, 1894.

RIBÁRY

1871 RIBÁRY Ferenc: *Magyarország története világtörténelmi bevezetéssel a középtanodák alsóbb osztályai számára.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1871.

[1890] RIBÁRY Ferenc: *Magyarország oknyomozó történelme. Iskolai és magánhasználatra.* Sajtó alá rendezte: MANGOLD Lajos. Budapest, Franklin Társulat, [1890].

SEBESTYÉN

1890 SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története. A középiskolák alsó osztályai számára.* Budapest, Méhner Vilmos, 1890.

1900 SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története a mohácsi vészig. A gymnasium és reáliskola III. osztálya számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1900.

1901 SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története a mohácsi véstől napjainkig. A gymnasium és a reáliskola IV. osztálya számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1901.

SZÁDECZKY

1912 SZÁDECZKY Lajos: *Magyarország története. Második rész. A mohácsi véstől a legújabb időkig.* Budapest, Lampel Róbert, 1912.

SZIGETHY

1900 SZIGETHY Lajos: *Magyarok története. Első rész. A mohácsi veszedelemig. Középiskolák III. osztálya számára.* Budapest, Singer és Wolfner, 1900.

1901 SZIGETHY Lajos: *Magyarok története. Második rész. A mohácsi veszedelemtől a legújabb időkig. A magyar birodalom általános ismertetése tekintettel a közös ügyekre és Ausztriára.* Budapest, Singer és Wolfner, 1901.

1904 SZIGETHY Lajos: *A magyar nemzet története és a mai magyar állam ismertetése. Középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Kókai Lajos, 1904.

TÖRÖK

1884 TÖRÖK István: *Magyarország történelme. Középtanodák és tanítóképezdék számára.* Kolozsvár, [Saját kiadás], 1884.

UJHÁZY

1906 UJHÁZY László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme a középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Szent István Társulat, 1906.

1910 UJHÁZY László: *A magyar nemzet történelme. Középiskolák alsó osztályai számára. II. rész. A negyedik osztály számára.* Budapest, Szent István Társulat, 1910.

VARGA

1886 VARGA Ottó: *A magyarok történelme a tanterv alapján középiskolák alsó osztályai számára.* Budapest, Franklin Társulat, 1886.

1896 VARGA Ottó: *A magyarok oknyomozó története. A középiskolák VIII. osztálya számára.* Budapest, Franklin, 1896.

VASZARY

1874 VASZARY Kolos: *Történelem rövid előadásban.* Budapest, Lampel Róbert, 1874.

1901 VASZARY Kolos: *Történelem. A középiskolák IV. osztályai számára. II. rész.* Budapest, Lampel Róbert, 1901.

B) Egyéb források

A gimnáziumi tanítás terve

[1899] *A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. Hivatalos kiadás.* Budapest, A hivatalos közlöny kiadóhivatala, [1899].

APPONYI

1928 APPONYI Albert: Magyarországnak és a rovására megnagyobbodott államoknak történelmi hivatása. In: APPONYI Albert – FÖLDES Béla – WLASSICS Gyula et al.: *Igazságot Magyarországnak! A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata.* Budapest, Magyar Külügyi Társaság, 1928. 1–19.

BAGYARY

1909 BAGYARY Simon: A történelem intenzivebb tanításáról. *Magyar Középiszola*, 2. (1909) 2. sz. 103–110.

BALOGH

1902 BALOGH Pál: *A népfajok Magyarországon.* Budapest, Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1902.

BALOGHY

1908 BALOGHY Ernő: *A magyar kultúra és a nemzetiségek.* Budapest, Deutsch Zsigmond és Társa, 1908.

BREZNAVY

1903 BREZNAVY Imre: *Népoktatásunk és az egységes magyar nemzeti állam.* Eger, Érseki lyceum, 1903.

EÖTVÖS

1865 EÖTVÖS József: *A nemzetiségi kérdés.* Pest, Ráth Mór, 1865.

FEST

1917 FEST Aladár: A történelmi oktatás módszere. Székfoglaló a Magyar Pedagógiai Társaságban. *Magyar Pedagógia*, 26. (1917) 3–4. sz. 129–157.

FINÁCZY

1896 FINÁCZY Ernő: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene.* Budapest, Hornyánszky Viktor, 1896.

FODOR

1909 FODOR Gyula: A tankönyvekről. *Magyar Középiszola*, 2. (1909) 2. sz. 14–22.

GRÜNWARD

(1878) GRÜNWARD Béla: A Felvidék. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai.* Pozsony, Kalligram, 2011. 9–127.

IPOLYI

1885 IPOLYI Arnold: A történelem s a magyar történelmi szellem. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1885. 1–21.

KÁRMÁN

1914 KÁRMÁN Mór: *A nevelés feladatai. Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez.* Budapest, Eggenberger, 1914.

1905 KÁRMÁN Mór: Előszó. In: *Magyar történelmi olvasókönyv. I. rész. Magyarország történelme a mohácsi vészig.* Szerk.: MIKA Sándor. Budapest, Lampel Róbert, 1905. V–VII.

Képviseelőházi napló

1868 *Képviseelőházi napló*. 10. köt. [http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1865_10&pg=0&l=hun] 2014. október 5.

KLAMARIK

1881 KLAMARIK János: *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*. Budapest, Eggenberger, 1881.
 1893 KLAMARIK János: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Budapest, Eggenberger, 1893.

MARCZALI

1876 MARCZALI Henrik: Adalékok a magyar történettudás ujjáalakításához. *Magyar Tanügy*, 6. (1876) 6. sz. 345–350.
 1905 MARCZALI Henrik: *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból*. Budapest, Franklin Társulat, 1905. (*Népszerű Főiskola Könyvtára*, 1.)
 1911 MARCZALI Henrik: *Magyarország története*. Budapest, Athenaeum, 1911.
 (1929–31) MARCZALI Henrik: *Emlékeim*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

MÁRKI

1885 MÁRKI Sándor: Történettudás nép- és középiskolákban. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai*. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1885. 138–154.
 1902 MÁRKI Sándor: *Történettudás a középiskolai új tanterv szellemében*. Budapest, Singer és Wolfner, 1902.
 1905 MÁRKI Sándor: *Eötvös és nemzeti feladataink*. Irta és felolvasta az Eötvös-alap országos tanítói segélyegyesület 1905. február hó 2-iki ünnepi közgyűlésén Dr. Márki Sándor, egyetemi tanár. Különlenyomat a „Család és Iskola” 1905. évi 9–12. számaiból. Kolozsvár, Gombos, 1905.

MOCSÁRY

1858 MOCSÁRY Lajos: *Nemzetiség*. Pest, Ráth Mór, 1858.

MUDROŇ

(1878) MUDROŇ, Michal: A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonló nevű politikai tanulmányára. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai*. Pozsony, Kalligram, 2011. 127–215.

Az Országos Közoktatási Tanács jelentése

1894 Az Országos Közoktatási Tanács albizottságának jelentése a tankönyvbírálat és engedélyezés ügyében. *Magyar Pedagógia*, 3. (1894) 3. sz. 154–161.

PULSZKY

1885 PULSZKY Ferenc: Elnöki megnyitó beszéd a történeti congressus első osztályának ülésén. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai*. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Budapest, Athenaeum, 1885. 22–24.

SEBESTYÉN

1893 SEBESTYÉN Gyula: Világtörténet a tanterv és utasítások alapján. A középiskolák számára írta Varga Ottó, tanár. Harmadik kötet. Új-kor. (Recenzió.) *Magyar Pedagógia*, 2. (1893) 3. sz. 158–164.
 1895 SEBESTYÉN Gyula: Magyarország története. Irta Marczali Henrik. Számos történelmi érdekű ábrával. (Recenzió.) *Magyar Pedagógia*, 4. (1895) 3. sz. 207–210.

SZALAY

1852 SZALAY László: *Magyarország' története. Első kötet*. Lipcse, Geibel Károly, 1852.

- VARGA**
1892 VARGA Ottó: *A tankönyvekről*. Budapest, Pallas, 1892.
- VASS**
1899 VASS Bertalan: *A középiskolai történettanítás*. Székesfehérvár, Szammer Imre, 1899.
- VERESS**
1897 VERESS Ignác: Román középiskoláink nevelési eszközei. *Magyar Pedagógia*, 6. (1897) 1. sz. 15–35.

Szakirodalom

- ABDELAL-HERRERA-JOHNSTON-McDERMOTT**
2009 ABDELAL, Rawi – HERRERA, Yoshiko M. – JOHNSTON, Alastair Ian – McDERMOTT, Rose: Identity as variable. In: *Measuring identity. A Guide for social scientists*. Eds.: ABDELAL, Rawi – HERRERA, Yoshiko M. – JOHNSTON, Alastair Ian – McDERMOTT, Rose. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 17–33.
- BERGER**
2007 *Writing the nation. A global perspective*. Ed.: BERGER, Stefan. New York, Palgrave Macmillan, 2007.
- BOURDÉ**
1997 BOURDÉ, Guy: L'école méthodique. In: *Les écoles historiques*. Dir.: BOURDÉ, Guy – MARTIN, Hervé. Paris, Seuil, 1997. 181–215.
- CİPOEŞ**
2010 CİPOEŞ, Radu: *Nationalism and identity in Romania. A history of Extreme Politics from the Birth of the State to EU Accession*. London–New York, I. B. Tauris, 2010.
- CONSTANTINI**
2008 CONSTANTINI, Dino: *Mission civilisatrice. Le rôle de l'histoire coloniale dans la construction de l'identité politique française*. Paris, La Découverte, 2008.
- DÁRDAI**
2002 DÁRDAI Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2002.
- DEUTSCH**
1958 DEUTSCH, Karl W.: *Nationalism and social communication. An inquiry into the foundations of nationality*. New York, Massachusetts Institute of Technology, 1958.
- DOBSZAY**
(2003) DOBSZAY Tamás: Magyarország kulturális élete a dualizmus idején. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk.: GERGELY András. Budapest, Osiris, 2005. 460–490.
- FARKAS**
2008 FARKAS Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest, Trezor, 2008.
- FELKAI**
2001 FELKAI László: A XIX. század végi gimnáziumi tantervek. In: *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban*. Szerk.: HORÁNSZKY Nándor. Budapest, Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, 2001. 145–163.

GELLNER

1983 GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell, 1983.

GERGELY

1987 GERGELY András: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Budapest, Magvető, 1987.

GYÁNI

2000 GYÁNI Gábor: Fin de siècle történetírás. In: GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. 31–47.

GYURGYÁK

2007 GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007.

HAJDU

1999 HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1999.

HEISS–KLIMÓ–KOLÁR–KOVÁČ

2010 HEISS, Gernot – KLIMÓ, Árpád von – KOLÁR, Pavel – KOVÁČ, Dušan: Habsburg's Difficult Legacy. Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar and Slovak National Historical Master Narratives. In: *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Eds.: BERGER, Stefan – LORENZ, Chris. New York, Palgrave Macmillan, 2010. 367–405.

HOBBSAWM

1983 HOBBSAWM, Eric J.: Mass-Producing Traditions. Europe 1870–1914. In: *The Invention of Tradition*. Eds.: HOBBSAWM, Eric J. – RANGER, Terence. Cambridge, Cambridge University Press, 1983. 263–309.

HOFER

1996 HOFER Tamás: Néprajz és őstörténet a millennium idején. *Magyar Tudomány*, 103. (1996) 8. sz. 1018–1025.

HOLEC

2011 HOLEC, Roman: Grünwald Béla két alakváltozata, két arca és a körülötte kialakult mítoszok. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai*. Pozsony, Kalligram, 2011. 233–261.

JENKINS

1994 JENKINS, Richard: Rethinking ethnicity: identity, categorization and power. *Ethnic and Racial Studies*, 17. (1994) 2. sz. 197–223.

KATUS

2010 KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Kronosz, 2010.

KEMÉNY

1952 *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. I. 1867–1892*. Szerk.: KEMÉNY G. Gábor. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952.

KESZEI

2001 KESZEI András: A kulturális környezettől a társadalmi feltételekig. *Korall*, 2. (2001) 3–4. sz. 53–70.

KÖVÉR-GYÁNI

(2003) KÖVÉR György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest, Osiris, 2006.

LAJTAI

2013 LAJTAI L. László: *„Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, Argumentum, 2013.

NIEDERHAUSER

1995 NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1995.

NORA

(1984) NORA, Pierre: *L’Histoire de France de Lavisse*. In: *Les lieux de mémoire. La nation*. 1. köt. Dir.: NORA, Pierre. Paris, Gallimard, 1997. 851–902.

ÖZKIRIMLI

2000 ÖZKIRIMLI, Umut: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. London–New York, MacMillan, 2000.

PAJKOSSY

2006 *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: PAJKOSSY Gábor. Budapest, Osiris, 2006.

R. VÁRKONYI

2008 R. VÁRKONYI Ágnes: *A nemzeti kérdés a 19. századi magyar történetírásban*. In: *A nemzeti tudományok historikuma*. Szerk.: KULIN Ferenc – SALLAI Éva. Budapest, Kölcsey Intézet, 2008. 165–226.

SASFI

2008 SASFI Csaba: *Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon*. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk.: CZOCH Gábor – HORVÁTH Gergely – POZSGAI Péter. Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2008. 508–528.

2014 SASFI Csaba: *Reprodukció és mobilitás. A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban*. *Korall*, 15. (2014) 56. sz. 96–117.

SMITH

2001 SMITH, Anthony D.: *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Cambridge, Polity, 2001.

TRENCSÉNYI

2011 TRENCSÉNYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum, 2011.

TURDA

2004 TURDA, Marius: *The idea of national superiority in Central Europe 1880–1918*. Lampeter, Edwin Mellen Press, 2004.

UNGER

1979 UNGER Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.

ZEIDLER

2009 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009.